

ІСТОРІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

УДК 94[327(430).016/021:(367:430)]“07/08”

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-21-2>

Вацеба Р.М.

<https://orcid.org/0000-0002-0276-8131>

КАРОЛІНЗЬКА ПОЛІТИКА СТОСОВНО БІЛИХ СЕРБІВ НАПРИКІНЦІ VIII ТА В IX СТОЛІТТІ

У статті представлено результати дослідження слов'янської політики Карла Великого і його нащадків у басейні Середньої Ельби. Визначено її цілі, запропоновано періодизацію. Розглянуто дипломатичні та військові заходи Каролінгів стосовно розташованих тут князівств білих сербів. Проаналізовано міжнародне тло епізодів франко-білосербської співпраці та конфронтації у 789–899 рр., розкрито їхні передумови й наслідки, уточнено перебіг.

Простежено еволюцію Каролінзької політики від військового союзу з верховними князями Білої Сербії (789–805 рр.) до безпосередньої взаємодії з очільниками окремих кланів і створення укріпленого пограниччя на р. Заале (806–840 рр.), а відтак – його адміністративної централізації та часткового делегування стосунків з білими сербами місцевим маркгерцогам (841–858 рр.) Показано, що до 858 р. політична еліта Білої Сербії, за винятком далемінців, виявляла тенденцію до продовження співпраці з Каролінгами, яка знаходила вираження у військовій та логістичній підтримці їхніх походів, а франко-білосербські війни мали епізодичний, іноді локальний характер. Виявлено часткову кореляцію між кризами у взаєминах і неврожайними роками, а також транзитним проходженням Каролінзьких армій крізь Ельбо-Заальське межиріччя. Окремі конфлікти пов'язано з переформатуванням Сербського лімесу та міжособним протистоянням у Франкській імперії.

З'ясовано політичні обставини перемоги у середовищі білих сербів антифранкської орієнтації. Встановлено, що ця зміна відбулася у 858 р., поставила під загрозу безпеку Сербської марки й Тюрингії, супроводжувалася кооперацією білих сербів з далемінцями та чехами і в подальшому призвела до тимчасового входження Білої Сербії до складу Великої Моравії. Охарактеризовано реакцію Каролінгів, яка спершу полягала у спробі поступової інкорпорації слов'янських земель Ельбо-Заальського межиріччя до складу Сербської марки, однак, після невдачі цієї стратегії у 880-х – на початку 890-х рр. на тлі протистояння з Великою Моравією, обмежилася поверненням до більш давньої моделі дружніх стосунків з білими сербами.

Ключові слова: Східно-Франкське королівство, Полаб'я, Сербська марка, Каролінги, білі серби, сусли, далемінці, Карл Великий, Людовік Німецький, Мілодух, Такульф.

Вступ. Коли у VIII ст. межі Франкського королівства сягнули р. Ельби, р. Заале, Чеського лісу і Середнього Дунаю, його політична еліта на чолі з правлячою династією Каролінгів (751–911 / 987 рр.) вступила у період більш жвавих контактів з множиною західнослов'янських етнополітичних утворень. Розташований у басейні Середньої Ельби ареал «сорабів» [1, р. 61; 2, р. 121] або «білих сербів», як їх іменував Константин VII Багрянородний [3, р. 130-131;

4, р. 27; 5, с. 44], вирізняється з-поміж решти більш тісним географічним зв'язком з контрольованою Каролінгами територією та глибокою передісторією співпраці тутешніх мешканців з франками, що сягала ще Меровінзьких часів. На відміну від Нижньої Ельби, де лише три локації були придатними для переправи ободритів і велетів на лівий берег [6, s. 214], чи височин Чеського лісу, який виконував роль природного бар'єру між франкською Баварією і слов'янською Богемією, р. Заале, вздовж якої у часи Ейнгарда проходив кордон з Білою Сербією [7, § 15, р. 17-18; 8, р. 431; 9, s. 170; 10, s. 111], радше сполучала, аніж розділяла обидва береги¹. Це надавало білосербському вектору особливе місце у Каролінзькій прикордонній політиці, відображенням якого є більша увага до «сорабів» з боку франкських хроністів, що створює кращі умови для відстеження тяглості та змін у базових аспектах взаємин. Водночас, з урахуванням «Фредегарової» ремарки про давню приналежність полабських сербів до франків, що зустрічається при описі подій початку 630-х рр. [13, IV, § 68, р. 155; 14, s. 541], зазначений слов'янський народ поряд з бретонцями має ще й найбільш довготривалу історію задокументованих прикордонних стосунків з Франкською державою. Ця обставина робить історичний процес, пов'язаний з Білою Сербією, а отже й кожен з його хронологічних фрагментів, винятково цінним з точки зору можливостей спостереження за еволюцією франкської політики щодо сусідніх народів від VI до початку X ст.

Обрана проблематика тісно переплетена з контекстами внутрішньополітичного життя у державах Каролінгів та Білій Сербії, а також загальним тлом міжнародної ситуації на стику Центральної та Центрально-Східної Європи. Розглянутий спектр питань є складовою більш глобальних дискурсів навколо франко-слов'янських відносин, Каролінзької прикордонної політики та військово-політичних практик на цивілізаційних фронтах і здатний збагатити їх цінним порівняльним матеріалом.

Головні віхи політичного життя білих сербів за часів Каролінгів описали у відповідних розділах своїх монументальних серболужицьких історій Вільгельм Богуславський [15, s. 22-32] та Ян Бранкачк [16, s. 66-70]. Загальні, проте доволі лаконічні нариси франко-білосербських взаємин представлені також у працях Едуарда Отто Шульце [17, s. 11-19], Юзефа Відаєвича [18, s. 15-25], Єжи Стшельчика [9, s. 167-176] та Артура Шрейтера [19, s. 275-283]. Втім, впродовж останніх десятиліть з'явилася низка більш конкретних і глибоких досліджень, що за своїм змістом дотичні до обраної тематики чи висвітлюють окремі її аспекти. Мова насамперед про ґрунтовні студії Душана Тржештика, у яких один з корифеїв чеської медієвістики розглянув білих сербів і їхній край у контексті Каролінзьких військових операцій у Богемії та франко-моравських відносин [20, s. 68-118, 193-277]. Не меншої уваги заслуговують роботи Герарда

¹ Про це, зокрема, свідчить притаманна їй раніше функція поселенської вісі, навколо якої у V – на початку VI ст. сформувалось осердя давнього Тюринзького королівства [див.: 11, s. 10; 12, s. 345].

Лябуди та Матіаса Гардта про організацію східного прикордоння Каролінзьких володінь [21; 22], наукова розвідка Вольфганга Фрітце про зв'язки між полабськими слов'янами і Великою Моравією [23], дисертаційне дослідження Крістіана Ганевінкеля, присвячене полабським слов'янам як чиннику внутрішньополітичних процесів у Східно-Франкському королівстві [24], та нещодавня стаття Себастьяна Россіньюля, де канадський історик скрупульозно проаналізував стосунки франків з далемінцями-гломачами [25]. Результати цих та низки інших напрацювань подекуди відкрили елементи глибшої картини франко-слов'янських відносин у Середньому Полаб'ї, яка нині потребує нового узагальнення з частковим переглядом інтерпретації вже описаних раніше фактів. Критичного підходу вимагає поширена у більш давній історіографії тенденція до маргіналізації прецедентів франко-білосербської співпраці у VIII – першій половині IX ст. Разом з тим сучасні монографії про Карла Великого і політичний розвиток держави Каролінгів [26; 27; 28; 29; 30; 31] дозволяють краще зрозуміти франкський контекст аналізованих подій.

Мета дослідження полягала у проведенні аналітичного огляду Каролінзької політики щодо сербських князівств басейну Середньої Ельби від кульмінаційного етапу військово-політичної діяльності Карла Великого наприкінці VIII ст., який заклав підвалини міжнародної ситуації у регіоні на наступне століття, до смерті короля Арнульфа, котрий останнім з-поміж каролінзьких володарів мав реальні важелі впливу на франко-білосербські стосунки. Коло поставлених **завдань** включало: а) вивчення писемних свідчень про політичні та воєнні кроки Каролінгів між 789-м і 899-м рр., що торкалися білих сербів як об'єкту чи засобу досягнення поставлених цілей, б) аналіз безпосередніх обставин та ширшого міжнародного контексту цих заходів, процесу їхньої реалізації, результатів і наслідків, зокрема впливу на подальші відносини з князівствами білих сербів, в) визначення основних принципів Каролінзької політики щодо Білої Сербії та оборони суміжної ділянки франкського кордону і відстеження їхньої трансформації, г) виділення та характеристику етапів франко-білосербських стосунків у межах заданого часового проміжку.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці VIII – на початку IX ст. характер франко-білосербських відносин визначався контекстом аварських та саксонських війн Карла Великого [32, с. 39]. У 789 р. франкський король отримав допомогу від білих сербів під час походу на велетів [2, р. 84; 33, р. 77]. Військові контингенти з князівств Середнього Полаб'я чи принаймні північних областей Білої Сербії, що безпосередньо межували з велетськими володіннями, як уточнював Кароль Еміль Сенявський², долучилися тоді до Каролінзької армії

² Польський історик, щоправда, помилково вважав, що тут йшлося про вже звільнені під впливом політики франків та ободритів білосербські спільноти, яких велети прагнули знову приєднати до свого князівства [34, с. 96].

у першій фазі кампанії [35, р. 11], щоб спільно виступити проти князя південновелетських гаволян [6, s. 221; 36, s. 69-91; 37, s. 15; 38, s. 57-58; 39, s. 69; 40, s. 157; 41, s. 326; 42, s. 91; 43, s. 99; 44, s. 14, 17; 45, c. 50; 46, s. 25; 47, s. 102-103], на ім'я Драговіт. Маючи санкцію ранніх Каролінгів [33, р. 78; 48, s. 242; 49, s. 104; 50, s. 115-121; 51, s. 140; 52, s. 126; 44, s. 19-20], останній, вірогідно, впродовж кількох десятиліть тримав під своїм контролем етнічно білосербські землі лівобережного басейну Середньої та Нижньої Гаволи [53, с. 390], і на тлі гострої кризи у франко-велетських відносинах князі білих сербів, очевидно, прагнули їх повернути [54, р. 111]. Однак, коли Драговіт, відмовившись від спротиву, відразу прибув до Карла Великого і запропонував йому свої послуги [1, р. 85, 87; 55, р. 34; 33, р. 77-78; 56, р. 34], франкський король поступився інтересами білосербських союзників і знову довірив йому країну [57, р. 44]. Таке рішення було продиктоване необхідністю співпраці з князем гаволян у продовженні походу на північновелетські землі [54, р. 99, 101, 111]. Цей другий етап кампанії 789 р., у свою чергу, здійснювався задля іншого дружнього франкам слов'янського народу – ободритів [7, § 12, р. 15]. Вони потерпали від частих нападів північновелетських спільнот з долини р. Пене [51, s. 141; 54, р. 106] і через це не могли повноцінно допомогти Карлу Великому в боротьбі проти своїх західних сусідів – саксів-нордальбінгів. Придушення спротиву останніх було неодмінною умовою остаточного завершення Саксонських війн³, тож потреби ободритів набули для Карла першочергового значення.

З іншого боку, в останній третині VIII ст. завоювання франками тюринзьких саксів з-над р. Унструт поступово ставало доконаним фактом⁴. Позаяк за часів Піпіна Короткого саме білі серби збалансовували їхній військово-політичний потенціал [13, р. 181; 33, р. 41], актуальність франко-білосербського союзу тепер частково нівелювалася. Давньою функцією білих сербів на франкському східному пограниччі було також створення перепони на потенційному маршруті аварських набігів на Тюрингію [5, с. 59-61; 14, s. 513, 542, 545]. Проте з переходом Карла Великого у наступ і початком Аварської кампанії (788 р.) потреба в такому буфері відпала. Басейн Середньої Ельби відтоді знаходився на одному зі стратегічних шляхів просування Каролінзьких армій [17, s. 16], що надіяло стосунки з білими сербами новим сенсом. Це добре ілюструють

³ Від 785 р. лєвова частка Саксонії перебувала у франкських руках [32, с. 40; 28, р. 105; 26, р. 56], але важкодоступні для Карлового війська землі нордальбінгів за правим берегом Нижньої Ельби, що все ще залишалися нескореними, були плацдармом для потенційних повстань вже завойованих саксів [58, р. 14]. Як показали події наступного десятиліття, Нордальбінгія стала останнім осередком саксонського опору Каролінзькій владі, а тутешні воїни відіграли провідну роль на завершальному етапі протистояння [26, р. 161; 2, р. 102, 104; 1, р. 103, 105; 56, р. 37].

⁴ Виданий навесні 780 р. привілей Карла Великого для Герсфельдського монастиря [59, р. 179-180] вперше містить згадку про франкських графів, котрі адміністрували саксонські землі між р. Унструт та Ельбою і збирали десятину з місцевого населення [9, s. 167].

підрахунки Еріка Дж. Голдберга, відповідно до яких у пізньокаролінзький період дорога від Саксонії до Середнього Подунав'я займала франкським військовим формуванням втричі менше часу, коли вони рухались землями своїх союзників верхи на конях і мали забезпечене утримання з їхнього боку (менше двох тижнів), аніж у випадку, якщо доводилося просуватися крізь ворожу територію у постійній бойовій готовності, тягнучи за собою наповнені продовольством вози (близько шести тижнів) [29, р. 139]. Нові міжнародні реалії частково змінювали вимоги до місцевої слов'янської еліти, бо необхідні Каролінгам гарантії безпеки та логістичної підтримки їхніх військових контингентів під час проходження землями білих сербів, апіорі, вимагали дещо глибшої залежності, порівняно з попередньою формою військово-політичного союзу, збудованою на принципах допомоги та ненападу, але й невтручання франків у внутрішнє життя слов'янських політичних утворень.

Восени 791 р. Карл Великий організував масштабний похід проти Аварського каганату, під час якого, як показав Д. Тржештик [20, s. 77-81], очолювана франкськими вельможами: графом Теодоріхом та камерарієм Мегінфридом армія саксів, фризів [1, р. 89; 2, р. 88; 20, s. 77] і тюрингів [56, р. 34] рухалась до Середнього Подунав'я через Ельбо-Заальське межиріччя [20, s. 81, 82]. З огляду на засвідчену Алеманськими анналами присутність слов'ян у військовому контингенті, який Карл Великий залучив до цієї експедиції [60, р. 47; 20, s. 81], чеський історик не виключав, що в ній брали участь білі серби [20, s. 82].

Розповідаючи про події наступного, 792 р., Вольфенбюттельські аннали повідомляють про повстання народів північно-східної периферії Франкського королівства: саксів, слов'ян і фризів [61, р. 45], а під 794 роком це ж джерело згадує про загибель багатьох воїнів у слов'янських землях [61, р. 45]. Наведені свідчення резонують з фрагментом Лоршських анналів за 792 р., де йдеться про чергове повстання саксів, підтримане їхніми язичницькими сусідами [56, р. 35]. Більшість дослідників вбачає в останніх Драговітових велетів [38, s. 53; 32, с. 42; 6, s. 226; 44, s. 24]. Однак, за словами Ейнгарда, після походу 789 р. велети *«надалі воліли не чинити значного опору владі»* Карла Великого [7, § 12, р. 15]. З огляду на результати кампанії 789 р., під час якої відбулася, по суті, переорієнтація франків на союз з князем гаволян, а також пізніше проходження саксонського війська маршем крізь Ельбо-Заальське межиріччя туди й назад дорогою до Богемії у 791 р., яке, можливо, не минулося без ексцесів з боку франкських воєначальників та комунікації місцевих слов'янських князів з невдоволеною військовою елітою нещодавно завойованих Карлом Великим саксів, мотиви для виступу проти франків мали радше білі серби.

Прикметно, що Лотар Дралле підкреслює разючу подібність між подіями 792 р. і перебігом саксонського повстання 782 р., припускаючи, що в обидвох випадках брало участь те саме слов'янське плем'я [38, s. 53-54].

Ідентифікувавши його з велетами, німецький історик був змушений спростовувати [38, s. 54-55] відносно однозначні відомості т. зв. «Ейнгардових анналів» про вторгнення на тюринзькі та саксонські пограниччя «слов'ян-сербів, що населяють долини між Ельбою і Заале» [1, p. 61]. Запропоновану ним критику цієї інформації пізніше визнав безпідставною Єжи Стшельчик [52, s. 126]. З урахуванням географічної проблематичності постульованого Л. Дралле велетського набігу на Тюрингію, це радше дозволяє припустити, що джерельні свідчення за 792–794 рр., як і десять років до того, стосувались слов'янського населення з-над Середньої Ельби та Заале [54, p. 112]. У 793 р. сили франків були кинуті на придушення масштабного повстання саксів [28, p. 105], а роком пізніше настала черга білих сербів.

Коли у 805 р. зібране за наказом Карла Великого військо знову проходило долиною Середньої Ельби, метою походу були вже чехи. Д. Тржештик небезпідставно вбачав причину франко-чеської війни 805–806 рр. у стратегічно важливому розташуванні Богемії з точки зору контролю над Середнім Подунав'ям і подальшого продовження Аварської кампанії, яка, всупереч ретроспективному баченню Ейнгарда, на той момент ще не виглядала завершеною [20, s. 83, 95]. Використовуючи типову для франкських воєнних кампаній стратегію [20, s. 74], Карл Великий спрямував до Богемії три армії на чолі зі своїм сином Карлом Молодшим, що, рухаючись різними шляхами, мали зустрітися неподалік від місця дислокації головних сил супротивника [33, p. 93-94] на р. Огржі [62, p. 308; 20, s. 99-101, 103; 9, s. 169].

Окремі подробиці перебігу цієї експедиції на землях білих сербів відомі за текстом «Хроніки Муассака». Хоча її рукопис походить з монастиря поблизу Тулузи і, як тепер вважається, був укладений у далекій Каталонії [26, p. 6], фрагмент з описом подій 805 р., ймовірно, запозичений з втраченого нині продовження Лоршських анналів, автор якого використовував свідчення безпосередніх учасників походу на чехів [20, s. 98; 25, p. 140]. Як інформує джерело, шлях однієї з армій, посиленої загонами саксів, проліг через т. зв. Гверенофельд і Демельцію, тобто землі далеминців-гломачів, де Каролінзькі сили вступили у бій з князем на ім'я Семіл і, здобувши перемогу, взяли двох його синів у якості заручників [62, p. 307-308]. Тим часом четверте франкське військо на кораблях прибуло до Магдебурга й спустошувало там область Геневара [62, p. 308]. Топонімом «Гверенофельда» чи «Варнефельд» окреслювали зайняту колись германськими варнами [17, s. 12; 63, s. 121; 64, s. 47] рівнинну місцевість, що простягалася на схід від р. Заале [16, s. 67] біля Галле [20, s. 100-101] до Середньої Ельби [65, s. 16]. Згадану далі Геневару в історіографії прийнято пов'язувати з розташованим східніше Магдебурга ареалом моричан [65, s. 18; 16, s. 66], де Пауль Грім злокалізував її на околицях сучасного Гоммерна [66, s. 17; 20, s. 102].

На відміну від «Хроніки Муассака», написані саме у 805–806 рр. [20, s. 97], тобто майже синхронно з аналізованими подіями, Ранні Мецькі аннали⁵ згадують про участь у поході незліченної кількості слов'ян [33, р. 94; 31, р. 420-421]. З того, що вони наступали на чехів в одній армії з саксами, можна зробити висновок, що, як і під час походу на велетів у 789 р., Карл Великий намагався залучити до своїх воєнних планів залежні від франків слов'янські народи басейну Середньої та Нижньої Ельби⁶. Одними з небагатьох, хто відмовився, очевидно, були моричани [65, s. 19], що й зумовило спустошення франками області Генеvara у якості показового покарання. Д. Тржештик бачив серед слов'ян, котрі разом з саксами виступили до Богемії, ободритів і білих сербів [20, s. 101]. З огляду на просування Каролінзьких сил землями останніх, вірогідність їхньої участі у поході, подібно як в експедиціях 789 та 791 рр., справді є дуже високою. У такому випадку перебіг подій 805 р. був би найранішим свідченням відокремлення далеминців від загальної маси білосербських князівств та їхнього позиціонування як окремого утворення у військово-політичному відношенні⁷. Згодом, у середині IX ст., цей поділ знайшов відображення у тексті т. зв. «Баварського географа»⁸.

Тим часом як білосербські спільноти, що входили до «*regio que uocatur Surbi*», станом на 805 р. бачили свої інтереси у продовженні співпраці з франками, географічно більш віддалені від кордонів імперії далеминці виявилися радше схильними до солідаризації з чехами, котрі саме тоді вперше стали на шляху Каролінзьких планів. Підкорення далеминців, як вважав Д. Тржештик, цікавило франків насамперед з точки зору вільного проходу до Богемії, а сини князя Семіла були потрібні Карловим полководцям, щоб гарантувати собі безпечне повернення на батьківщину [20, s. 82, 102]. Водночас не слід виключати можливості, що відомий за подіями наступного року верховний князь білих сербів Мілодух прагнув використати франків для встановлення над далеминцями власної гегемонії, і підпорядкування йому Семіла було умовою участі білих сербів у поході на чехів.

⁵ Це джерело все частіше пов'язують з постаттю молодшої сестри Карла Великого Гізели й Шельським монастирем, де вона тоді була ігуменею [26, р. 25; 67, р. 125; 28, р. 61-62; 68, р. 177], що дозволяє вважати укладачів Ранніх Мецьких анналів добре обізнаними з перебігом походу Карла Молодшого на чехів, як і подіями кінця VIII – початку IX ст. загалом.

⁶ Посилюючи військовий потенціал його власних сил, така тактика водночас на період походу нівелювала слов'янську загрозу для залишеної місцевими воїнами Саксонії.

⁷ З огляду на зазначене, тут і при описі хронологічно пізніших подій поняття «білі (полабські) серби» використовуватиметься у політичному значенні та не включатиме далеминців-гломачів, а лише слов'ян, що входили до т. зв. «*regio que uocatur Surbi*» «Баварського географа» [див.: 69, с. 13].

⁸ «...*Iuxta illos (est) regio quae uocatur Surbi. in qua regione plures sunt quae habent ciuit(ates) L. Iuxta illos sunt quos uocant(ur) Talamenzi, qui habent civitates XIII.* [Поруч з ними є область, яка називається Сурби. У цій області численні є, що мають 50 градусів-полісів. Поруч з ними є ті, що звуться Таламінці, які мають 14 градусів-полісів]...» [див.: 70, fol. 149 v.]

У Богемії Карл Молодший досягнув лише часткового успіху. Чеського князя Леха було вбито [33, р. 94; 2, р. 120; 71, р. 224; 72, р. 23; 35, р. 16; 73, р. 65; 74, р. 437; 75, р. 42; 20, s. 97-98], проте Каролінзькі війська так і не змогли захопити [20, s. 105, 110] взятого ними в облогу політичного осередку в Канбурзі [62, р. 308]. Чехи не наважувались на вирішальну битву, а, використовуючи досвід аварської кампанії 791 р. [20, s. 104], переховувалися по лісах та важкодоступних місцинах, тож франки вдалися до іншої тактики і впродовж сорока днів спустошували їхні землі [33, р. 94; 62, р. 308; 20, s. 104-105]. Як зазначав Д. Тржештик, нищення врожаю було однією з типових тогочасних воєнних практик, яку франки застосовували, коли ворог відмовлявся капітулювати, уникаючи при цьому масштабних збройних зіткнень. Повторення таких заходів два роки поспіль зазвичай ставило супротивника на межу виживання та схиляло до визнання франкської влади [20, s. 74, 115-116].

Особливість кампанії 805 р. полягала в тому, що цей рік виявився винятково неврожайним [31, р. 422; 20, s. 116; 76, р. 245]. З одного боку, це ще більше посилювало ефект від франкських спустошень у Богемії [20, s. 116] і, після того як наступного року Карл Великий спрямував туди армію баварів, алеманів і бургундів [2, р. 122; 72, р. 24; 71, р. 224; 77, р. 37; 73, р. 66; 75, р. 43] на чолі з Піпіном Італійським [78, р. 11; 20, s. 111-113], чехи, попри те, що так і не були переможені, підкорилися [20, s. 115] і почали сплачувати данину в розмірі 120 волів та 500 гривен срібла [79, II, § 8, р. 93-94; 20, s. 113]. Проте, з іншого боку, масове знищення посівів франками мало справити вкрай неоднозначне враження на їхніх слов'янських союзників. Подальші винятково неврожайні жнива на власних землях, вочевидь, сприймалися останніми як покарання від вищих сил за заподіяну чехам шкоду, що в уяві полабських слов'ян робило франків винуватцями майбутнього голоду. Кризу довіри до франків доповнювала елементарна нестача їжі, яку можна було силою здобути по інший бік кордону, відібравши те, що ще залишалося у Каролінзьких підданих.

У листопаді 805 р. Карл Великий писав до Льєзького єпископа Гаербальда, що язичницькі народи, які живуть на кордонах Франкської держави, продовжують вести війни [76, р. 245; 31, р. 422-423]. Одним з вжитих ним заходів стала видана у січні 806 р. [31, р. 425-427] заборона на експорт зброї у слов'янські та аварські краї, яку було запроваджено капітулярієм з Діденгофену [80, р. 123]. Тож війни, які ще восени тривожили імператора, точилися на сході [32, с. 43]. На той момент чехи ще не капітулювали і, вочевидь, намагалися відігратись за завдану їм франками кривду на менш захищених периферіях Каролінзьких володінь на кшталт Майнської Франконії [81, р. 437].

Реагуючи на цю загрозу, навесні 806 р. імператор відправив на схід Карла Молодшого і Піпіна Італійського. Відповідно до узгодженого у лютому проекту майбутнього поділу Франкської держави, після смерті Карла Великого перший, серед інших володінь, мав успадкувати Тюрингію і північні райони Баварії,

другий – решту Баварії [82, р. 127]. Тож кожен з них, по суті, захищав свою майбутню вотчину. Подобиці походу Карла Молодшого описує «Хроніка Муассака». Франки рушили через Тюрингію до Нижньої Заале, де старший син Карла Великого провів велику військову нараду в місці, що звалося Валада. Останнє від часів В. Богуславського прийнято ототожнювати з сучасним Вальдау на околицях Бернбурга [17, s. 12; 65, s. 34; 83, s. 35; 9, s. 170], що розташований на лівому березі Заале, навпроти давньої білосербської області Сіромунт. Звідти Карл Молодший відправив загони добірних воїнів [84, р. 14] за р. Ельбу, а сам з рештою війська, переправившись через Заале, виступив на Гверенафельд. Тут загинув верховний князь білих сербів Мілодух. Відтак, руйнуючи білосербські гради і спустошуючи їхні землі, Карл повернувся до Ельби, де прийняв капітуляцію князів окремих областей Білої Сербії, що раніше входили до Мілодухового князівства. Вони пообіцяли надалі служити головному спадкоємцю франкського трону та його батькові-імператору і надали заручників. Звелівши збудувати дві фортеці: біля правого берега Ельби, навпроти Магдебурга, і на правому боці Заале, на місці сучасного Галле, Карл Молодший вирушив назад до Франконії [62, р. 308]. Інші джерела подають більш лаконічні повідомлення і переважно акцентують увагу тільки на загибелі князя Мілодуха та спорудженні франкських укріплень на Заале й Ельбі [2, р. 121-122; 71, р. 224; 72, р. 24; 77, р. 37; 73, р. 66; 75, р. 43; 35, р. 16].

Локації закладених Карлом Молодшим фортець, можливо, відповідають місцям, де франкські війська переправлялись через ріки. Це дозволяє припустити, що загони добірних воїнів, скеровані ним за Ельбу, мали за завдання ще раз спустошити область Геневара, подібно як армія Піпіна Італійського повторно спустошувала землі чехів [2, р. 122; 72, р. 24; 71, р. 224; 77, р. 37; 73, р. 66; 75, р. 43; 78, р. 11; 20, s. 111-113]. У контексті пошуку підтвердження такої думки привертають увагу свідчення Максимінських анналів, котрі, як доводить Фльоранс Кльоз, назагал мають більшу наукову цінність, аніж це вважалося раніше [85, р. 305]. Використане автором джерела формулювання «у землю слов'ян, що звуться сурби, і за річку Ельбу» [72, р. 24], очевидно, відображає уявлення, що за р. Ельбою був атакований якийсь інший, «несербський» народ. Останнім якраз і могли бути моричани.

На думку Артура Шрейтера, франкські сили, що перебували у розпорядженні Карла Молодшого, як і торік, прямували до Богемії, а конфлікт з білими сербами розгорівся спонтанно, через небажання Мілодуха знову пропускати Каролінзьку армію крізь свої володіння [19, s. 276], і змусив Карла Молодшого відмовитись від первинного задуму. Втім, розпорядження Карла Великого про організацію мобілізаційних заходів у Саксонії⁹ радше доводить

⁹ «§2. Si partibus Hispaniae sive Avariae solatium ferre fuerit necesse praebendi, tunc de Saxonibus quinque sextum praeparare faciant; et si partibus Beheim fuerit necesse solatium ferre, duo tercium praeparent; si vero circa Surabis (Sorabis) patria defendenda necessitas fuerit, tunc omnes generaliter

протилежне. Документ регламентує оборону лише на випадок необхідності захисту вітчизни поблизу білих сербів [86, р. 136] чи, залежно від перекладу, навіть конкретно від білосербських вторгнень [32, с. 43; 87, с. 25], що вказує на недавні прецеденти або високу вірогідність реалізації загрози з їхнього боку, включно з використанням Білої Сербії як плацдарму для антифранкської агресії. Беручи до уваги подальші події, це дозволяє саме в Мілодухових сербах бачити згаданих пізніше Сігібертом з Жамблу слов'янських поплічників чехів, котрі у 806 р. напали на Каролінзькі землі [88, р. 336]. У перші місяці цього року голод на сході від Заале міг відчуватися особливо гостро, адже, з огляду на виняткове логістичне значення р. Ельби, можна припустити, що попереднього літа на плечі білих сербів ліг тягар утримання армії Карла Молодшого під час її шеститижневого перебування у Богемії.

Отже, ціллю Карла Молодшого все ж від початку була Біла Сербія. Очікуючи, що тутешні слов'яни наслідуватимуть минулорічну тактику чехів, франкські полководці, очевидно, розглядали можливість війни на виснаження і тому прагнули охопити воєнними діями якомога більшу частку ворожої території, що, як відомо, включала й правобережжя Середньої Ельби [18, s. 9, 13]. Найбільш безпечний шлях туди пролягав крізь землі моричан, тож відправлені за Ельбу загони елітних воїнів, ймовірно, отримали наказ, після виконання завдання у Геневарі, наступати на розташоване поруч Сербище¹⁰ [16, s. 67; 18, s. 17-18] і, спустошуючи цей край, рухатись вздовж правого берега Середньої Ельби вгору за течією до задалегідь узгодженого місця зустрічі з основними силами Карла Молодшого. Останні мали обійти з вогнем і мечем північну частину Ельбо-Заальського межиріччя [18, s. 17-18; 65, s. 34]¹¹. Оскільки Біла Сербія, схоже, вже і так перебувала у ситуації продовольчої кризи, спустошення Карлом Молодшим тутешніх земель у поєднанні з захопленням білосербських градів, чого франкам так і не вдалося досягнути у Богемії, змусило колишніх підданих Мілодуха скласти зброю вже у перший рік конфлікту. Усю повноту відповідальності за скоєні напередодні злочинства, вочевидь, було покладено на їхнього загиблого зверхника.

veniant [Якщо сторонам Іспанським чи Аварським потрібно буде забезпечувати постачання підмоги, тоді з саксів п'ять шостому зберуть спорядження; і якщо у сторони Богемські буде потрібно постачати підмогу, двоє третього спорядять; якщо ж поблизу сорабів батьківщину треба буде захищати, тоді нехай виступають усі загалом]». [цит. за: 86, р. 136].

¹⁰ Дослідники локалізують його на правому березі р. Ельби, навпроти гирла р. Мульди та р. Заале, і над р. Нуте, в районі сучасного м. Цербст [89, s. 719; 90, s. 68; 91, s. 115; 92, s. 33].

¹¹ В. Богуславський гадав, що після загибелі Мілодуха франкське військо рухалось звідти до Ельби у східному, а не північному напрямку і, форсувавши її, атакувало землі мільчан у сучасній Верхній Лужиці, де, на його думку, знаходилось осердя Мілодухового князівства [15, s. 25; 83, s. 35]. Однак ця теза суперечить сучасним уявленням про межі Білої Сербії [див.: 53, с. 390], а також свідченням «Хроніки Муассака», яка описує дорогу Карла Молодшого до Ельби як рух у зворотному напрямку («...*remeavit Albia;*») [62, р. 308], що було б неможливим при просуванні на схід.

Встановлене Карлом Молодшим безпосереднє верховенство франкських володарів над князями окремих областей Білої Сербії свідчило про ліквідацію інституції верховного князя і фактичний поділ «*regio que uocatur Surbi*» на множини менших князівств. Таке рішення йшло у розріз з традиційною політикою Каролінгів, котрі, прагнучи спростити собі ведення дипломатії з сусідніми слов'янськими народами [93, р. 372], до того переважно сприяли концентрації влади в руках одного лояльного правителя, здатного реалізовувати франкські інтереси і стримувати своїх підданих від локальних грабіжницьких набігів на Каролінзькі володіння, які були нормою для тогочасних «варварських» народів [32, с. 39]. З іншого боку, ліквідуючи інституцію верховного князя білих сербів, Карл Молодший фактично сам займав Мілодухове місце і разом з обов'язком безпосередніх контактів з князями відносно дрібних білосербських областей отримував права на частину колишніх Мілодухових доходів. Для головного спадкоємця Карла Великого це було важливо, адже, відповідно до проекту поділу імперії 806 р., більш заможні частини Франкської держави мали відійти до його молодших братів¹².

Предметом особливого зацікавлення Карла Молодшого міг бути прибуток від торгівлі сіллю. Франкські купці, що базувалися у Вюрцбурзі, їздили за цим продуктом до білих сербів у район Галле, де, як вважають, солеварний промисел був налагоджений вже за часів перших Каролінгів [94, р. 593]. З огляду на виняткове значення солі у середньовічному світі, контроль над цією торгівлею міг забезпечувати матеріальне підґрунтя для функціонування Мілодухової влади, покриваючи визначальну частку коштів на утримання його військової дружини. Прикметно, що й Каролінги намагалися тримати під своїм наглядом усі торгові осередки (т. зв. «емпорії») та ярмарки в межах Франкського королівства [94, р. 571]. Маючи власний центр виробництва солі на правобережжі Заале, у Штассфурті біля р. Бода [94, р. 592], вони могли оцінити обсяги торгівлі у Галле і, відповідно, потенційну вигоду від володіння цим ринком.

Натомість князі окремих білосербських областей отримували більшу політичну самостійність, адже їхні нові володарі тепер, зазвичай, перебували далеко від Білої Сербії, гірше орієнтувалися у внутрішніх справах тутешніх князівств і мали чимало більш важливих проблем до вирішення. Не виключено, що домовленість з Карлом Молодшим передбачала також осідання у локальних князів певної частки данини, яку раніше сплачувалося Мілодухові. В сукупності це дозволяло вести власну політику, розвиваючи свої мінідержавки як відносно незалежні утворення. У джерелах відображенням цього стала поява етніонімів окремих білосербських кланів [95, с. 90] на кшталт згаданих під

¹² Людовік Благочестивий отримував Аквітанію, Гасконь, Септиманію та частину Бургундії, Піпін Італійський – колишнє Королівство Лангобардів і більшу частину Баварії, а також частину Алеманії [82, р. 127].

839 р. коледичів [96, р. 23] та активних у другій половині IX ст. суслів [35, р. 67, 81, 89], яка засвідчує суб'єктність їхніх князівств на міжнародній арені. До певного моменту франки мали бути задоволені таким рішенням білосербського питання, бо згодом, під час війни з ободритями 844 р., східнофранкський король Людовік Німецький у подібний спосіб розділив володіння загиблого ободритського «короля» Гостомисла між кількома князями нижчого порядку [35, р. 35]. Зафіксована у Хроніці Муассака участь білих сербів у подальшому будівництві франкської військової інфраструктури на правому березі Ельби та Заале [62, р. 308] свідчить про те, що цей народ був знову прийнятий до когорти імперських федератів [97, р. 25].

Результати походу Карла Молодшого на білих сербів у 806 р. включали також трансформацію франкського пограниччя на сході Тюрингії. Нещодавно Матіас Гардт дійшов висновку, що на початку IX ст. Карл Великий здійснив спробу облаштувати північно-східний кордон новоствореної імперії за зразком пізньюантичного лімесу на Рейні та Дунаї [22, р. 231]. Саме з урахуванням цього плану доцільно розглядати спорудження Карлом Молодшим фортець на правому березі Заале і Середньої Ельби. Німецький дослідник вважає їх точним аналогом відповідного елемента римської військової організації, зазначаючи, що укріплення на варварському березі прикордонної річки на кшталт Трансаквінуму і Контраквінуму на місці сучасного Будапешту в перших століттях нашої ери слугували для захисту мостів-переправ вздовж Рейнського та Дунайського фронтів [22, р. 229-230]. Втім, вже невдовзі після смерті Карла Великого через нестачу ресурсів на утримання такої системи [22, р. 231] франки були змушені від неї відмовитися [22, р. 231], повернувшись від римського принципу оборони суцільних прикордонних ліній до своєї звичної і більш дешевої практики захисту прикордонних областей. У такий спосіб білосербський лімес, *de facto*, був перетворений на марку германського типу – укріплену відносно густою сіткою фортець широку буферну зону [22, р. 222-224, 231; 94, р. 584, 645; 21, s. 146] між Каролінзькими володіннями і слов'янськими землями на сході від Заале [11, s. 25].

Очевидно, пов'язані саме з цими змінами корективи відповідної ділянки кордону Франкської держави запроваджено Людовіком Благочестивим у 815 р. на генеральному з'їзді у саксонському Падерборні [98, р. 122], де була присутня «*уся знать східних слов'ян*» [2, р. 142; 32, с. 43]. Наведене формулювання, поза сумнівом, включає князів білих сербів, адже, оповідаючи про події наступного року, Теган Трійський саме їх називає «*слов'янами, розташованими на сході*» [99, § 15, р. 593; пор. з: 2, р. 143-144; 35, р. 20]¹³. Приблизно у цей час імператор прийняв рішення про повернення саксів і фризів на правобережжя Нижньої

¹³ Дефініцію поняття під 822 р. наведено також в «Анналах королівства франків»: «...*omnium orientalium Sclavorum, id est Abodritorum, Soraborum, Wilzorum, Beheimorum, Marvanorum, Praedenecentorum* [усіх східних слов'ян, тобто ободритів, сорабів, вільців, богемів, моравян, преденцентів]...» [цит. за: 2, р. 159].

Ельби [93, р. 375-376, 383], що, звісно, означало й поширення сюди Каролінзької адміністрації [100, р. 239], а отже, появу сухопутного кордону імперії у пізнішій Західній Гольштинії. У світлі тези Вальтера Шлезінгера та Ганса-Юргена Брахмана про охоплення Сербською маркою межиріччя Верхньої Заале, Білого Ельстеру і Верхньої Плейсе [10, s. 117; 21, s. 146; 9, s. 171] попереднє наводить на думку, що франки вже у 815 р. могли подібним чином включити до орбіти своїх безпосередніх володінь окремі області на правому березі Верхньої Заале.

Ймовірно, останнє стало причиною чергової війни з білими сербами, бо вже взимку наступного року Людовік Благочестивий спрямував проти них армії саксів та східних франків через відмову виконувати його наказ [2, р. 143-144; 35, р. 20]. Франкські автори зазначають легкість, з якою Каролінзьке військо досягло потрібного результату [35, р. 20; 2, р. 144]. Вочевидь, причиною цього була військово-політична децентралізація Білої Сербії. За свідченням «Анналів королівства франків», захоплення одного граду виявилось достатньо, щоб білі серби припинили усіякий опір [2, р. 144]. Складається враження, що йшлося не про головний осередок цілого краю, здобуття якого саме по собі вимагало б помітних зусиль, а радше про центр окремої кланової області на пограниччі, територію якої власне й урізали минулорічні рішення імператора. Князі сусідніх білосербських областей, схоже, зрештою відмовились від намірів її захищати.

Показовим прикладом франко-білосербських відносин 820-х рр., який водночас доводить, що справи князів кланових областей Білої Сербії, аналогічно до верховних князів ободритів [101, s. 131], продовжували залишатись у безпосередній компетенції імператорського двору, є історія князя Тунгла. «Один з сербських *primores*», як його титулюють «Аннали королівства франків», був звинувачений у непокірності та викликаний на імператорський з'їзд в Інгельгаймі [2, р. 169; 102, р. 529], куди й прибув у жовтні 826 р. [2, р. 171]. Через відсутність прямих доказів інкримінованої провини Людовік Благочестивий дозволив Тунглові повернутися додому [103, р. 629], проте залишив у себе заручником його сина [2, р. 171].

Побоювання франкської еліти [34, s. 97-98] стосовно ворожих настроїв серед білих сербів частково справдилися наприкінці 830-х рр., коли останні разом з велетами спалили кілька обійсть на саксонському прикордонні [96, р. 22]. Едуард Шульце вважав, що причини таких дій слов'ян могли лежати у площині внутрішньофранкського політичного процесу [17, s. 14]. У 830-х рр. державу Людовіка Благочестивого періодично розривав конфлікт імператора зі старшими синами: Лотарем, Піпіном та Людовіком Німецьким, котрі не бажали ділитися майбутньою спадщиною зі своїм зведеним братом від мачухи Юдити Карлом Лисим [29, р. 57 і наст.; 104, I, § 3-8, р. 3-12]. У ході чергового загострення внутрішньодинастичних стосунків, яке спалахнуло на тлі наділення Карла Лисого т. зв. «Бельгійськими провінціями» і таємної зустрічі Лотаря з

Людовіком Німецьким у 838 р., імператор позбавив останнього східнофранкських земель [35, р. 29], тобто Ельзасу, Саксонії, Тюрингії, Австразії та Алеманії [96, р. 15; 105, р. 39], якими той, *de facto*, володів від 833 р. [106, р. 15; 107, s. 19-20]. Ігноруючи цей наказ, Людовік Німецький утримував оборону правого берега Рейну, блокуючи батькові дорогу до австразійського Франкфурта, аж поки взимку 839 р. на поміч Людовіку Благочестивому не прибули саксонці [35, р. 29]. Їхня поява у поєднанні з успішним форсуванням Рейну на півночі від Майнцу вірними імператору загонами справила визначальний вплив на результат цього етапу протистояння: австразійці, тюринги та алемани відвернулися від Людовіка Німецького [96, р. 17; 105, р. 41], що примусило бунтівного сина відступити до Баварії [35, р. 29; 96, р. 17; 104, I, § 6, р. 10; 29, р. 90]. Прикметно, що маркграфом Саксонії на той момент був рідний брат одного з його головних ворогів – Мецького графа Адальберта [106, р. 15] Банцляйб [106, р. 16]. Щоб показати безсилля імператорського чиновника і в той же час наочно продемонструвати саксонській знаті свої можливості, попередивши її про потенційні наслідки подальшої співпраці з графом Адальбертом, Людовік Німецький власне й міг інспірувати згадані вище набіги велетів і білих сербів на саксонське пограниччя¹⁴.

Варто зазначити, що це був би вже не перший випадок, коли баварський спадкоємець використовував східних сусідів батькової імперії для досягнення своїх цілей, адже ще у 832 р. саме слов'янські союзники допомогли йому заволодіти Швабією [96, р. 4; 29, р. 64-65]. Здатність Людовіка Німецького знаходити спільну мову конкретно з білими сербами засвідчують події 840 р., коли, вчергове програвши війну з імператором, він відступив до Тюрингії і, витіснений за межі Франкської держави, був змушений повертатися до Баварії крізь слов'янські землі [35, р. 30-31; 104, I, § 8, р. 12]. Шлях майбутнього східнофранкського короля пролягав тоді через Білу Сербію та Богемію [17, s. 14; 108, s. 332; 9, s. 173], і за велику винагороду [96, р. 24; 105, р. 49] він зумів купити собі право вільного проходу [29, р. 93].

Восени 839 р. призначене Людовіком Благочестивим для протидії нападам велетів та білих сербів саксонське військо у битві під Кезігесбургом, який ототожнюють з сучасним Кьозіцом на р. Фюне в окрузі Кьотен [66, s. 17; 109, s. 205; 16, s. 67; 19, s. 279], здобуло перемогу над сербськими коледичами. Після загибелі тутешнього князя Зе(мо)мисла¹⁵ сакси атакували [96, р. 23] чи навіть взяли приступом [105, р. 48; 110, s. 89] головний осередок Коледицького

¹⁴ Ймовірно, це відбулося ще перед його зустріччю з Людовіком Благочестивим навесні 839 р., або вже після примирення імператора з Лотарем і оприлюднення нового, вкрай не вигідного для Людовіка Німецького поділу Франкської держави у червні 839 р. [див.: 29, р. 91-92; 107, s. 20].

¹⁵ Тут і далі ім'я коледицького князя наведено за реконструкцією Г. Лябуди [110, s. 89].

князівства й одинадцять інших градів. Наступник Земисла не продовжував боротьби, а склав обіти вірності та надав заручників¹⁶.

Зосередженість Каролінзької відплати на коледичах дозволяє припустити, що до спустошень на саксонському пограниччі, які, зрештою, мали локальний характер, також були причетні лише вони, а не увесь загал білих сербів. Гіпотетична стратегія Людовіка Німецького з перетягування саксів на свій бік, схоже, виявилася достатньо ефективною, бо у 840 р. вони підтримали його заколот [104, I, § 8, р. 12; 29, р. 95]. Проте князь Земисл поплатився за співпрацю з майбутнім східнофранкським королем власним життям і, можливо, політичним майбутнім рідних коледичів. На останнє можуть вказувати завершальні слова з наведеного уривку Бертинських анналів: «*multam terrae indixerunt*» (див. прим. 16), які, попри наявність певного різночитання в історіографії¹⁷, інтерпретуються більшістю дослідників як згадка про конфіскацію численних земель [105, р. 48; 16, s. 68; 17, s. 14]. У такому випадку мова, найвірогідніше, йшла про скорочення території Коледицького князівства до його первинного стану через позбавлення коледичів гегемонії над раніше залежними від них сусідніми білосербськими кланами. Генрик Ловмянський, зокрема, припускав, що за часів Земисла Коледицьке князівство охоплювало усе межиріччя Нижньої Заале та Мульди, простягаючись до нижньої течії Білого Ельстеру на півдні і Середньої Ельби на півночі [109, s. 205]. Натомість у X ст. німецькі документи фіксують там також житичів [111, р. 221; 112], нелетичів і нудичів [113, р. 317; 92, s. 33-34. 101, s. 123], а землі коледичів обмежуються невеличким ареалом у долині р. Фюне на півдні області Сіромунти [114, р. 40; 92, s. 34]. Можливо, редукція відбулася саме за підсумками війни 839 р. В подальшому етнонім коледичів зникає зі сторінок франкських анналів, що вказує на нівеляцію їхньої політичної ролі у структурі «*regio que uocatur Surbi*» та в контексті франкського прикордоння¹⁸.

Історії Тунгла та Земисла, як і перебіг воєнної кампанії 816 р., водночас показують, що князі білосербських кланових областей ніяк не скоординували дії між собою [20, s. 232]. Як видно з джерельних свідчень, франкська еліта вважала цілком реалістичним сценарій, за якого котрийсь з-поміж князів Білої Сербії був потенційним зрадником чи агресором, тим часом як усі інші зберігали лояльність до імперії. Такий рівень політичної фрагментації регіону

¹⁶ «...*Saxones interea contra Sorabos qui Colodici vocantur apud Kesigesburch dimicantes, caelestibus auxiliis fulti, victoriam adepti sunt, regeque ipsorum Cimusclo interfecto, eandem urbem et undecim castella coeperunt; receptis etiam sacramentis a rege inter eosdem tumultus repente creato, insuperque obsidibus, multam terrae indixerunt.*» [цит. за: 96, р. 23].

¹⁷ Г. Лябуда вважав, що мовиться про накладення на коледицьку землю великої данини [110, s. 89].

¹⁸ Стосовно інтерпретації згадок франкськими авторами етнонімів певних слов'янських спільнот як свідчення їхнього політичного значення у відповідний період див., наприклад: [24, s. 110].

робив білих сербів значно слабшим сусідом у військовому плані, що в умовах остаточного зникнення аварської загрози і тимчасової відсутності нових серйозних супротивників на цьому напрямку назагал відповідало Каролінзьким інтересам.

Після смерті Людовіка Благочестивого у червні 840 р. Людовік Німецький знову повернув собі франкські землі на сході від Рейну, включно з Тюрингією, Алеманією і Саксонією [35, р. 31]. Однак вже незабаром йому довелося спільно з Карлом Лисим боротися за свої володіння проти Лотаря [104, II, § 1, 9, р. 13-14, 23-24; 96, р. 24-25; 35, р. 31-33], котрому Людовік Благочестивий на смертному одрі заповів усю імперію [106, р. 18]. Кульмінаційним моментом цієї міжусобної війни, що завершилася лише у серпні 843 р. Верденським поділом імперії [35, р. 34; 106, р. 22], стала винятково кровопролитна битва при Фонтенуа, яка відбулася у суботу 25 червня 841 р. [104, II, § 10, р. 27; 96, р. 25; 35, р. 32; див. також: 115, s. 146; 30, р. 379-381]. Оцінюючи її наслідки з перспективи початку X ст., Регіно Прюмський писав, що від цього моменту франки не тільки більше не могли розширювати свої кордони, але навіть не мали змоги захистити власні землі [73, р. 75; 116, р. 131-132; 106, р. 19]. Загибель значної кількості тренуваних воїнів [106, р. 19], яку було неможливо швидко компенсувати, серед іншого позбавила Людовіка Німецького важелів впливу на слов'янські народи. Вибудувана впродовж перших десятиліть IX ст. модель відносин Каролінгів зі східними сусідами Франкської імперії на певний час припинила існувати [29, р. 120, 122].

За таких умов Людовік Німецький почасти делегував стосунки з білими сербами у відання адміністрації Сербської марки [117, с. 100]. Локалізацію та хронологію виникнення цього утворення точно не встановлено, хоча більшість дослідників погоджується з розміщенням його первинного ареалу на лівому березі р. Заале [17, s. 16; 9, s. 171; 118, s. 40], зокрема вище від гирла р. Ільм [11, s. 25]. Як підкреслювали Г. Лябуда та Д. Тржештик, Сербська марка знаходилася на землях Тюрингії, а не Білої Сербії [21, s. 146-147; 20, s. 215]. Перша писемна згадка про *limes Sorabicus* у Фульдських анналах відноситься до 849 р. [35, р. 38; 21, s. 144, 146; 25, р. 143], тому в історіографії нерідко можна зустріти датування його появи 840-м [16, s. 68; 11, s. 25] чи 843-м [20, s. 233-234] роком. З іншого боку, Бертинські аннали ще стосовно 839 р. засвідчують існування кількох марок у Тюринзькому герцогстві¹⁹. Перші Каролінзькі укріплені прикордонні області на кшталт Гермарської марки виникли тут вже за часів майордома Карломана і Піпіна Короткого [94, р. 584-585; 10, s. 111]. Втім, зорієнтовані радше проти тюринзьких саксів [94, р. 584, 631] та північних свевів, аніж білих сербів, вони втратили всяке військове значення ще наприкінці VIII ст. Відтоді у Тюрингії Франкська імперія межувала лише з Білою Сербією, а отже, марки 830-х рр. мають бути прямими попередниками утворення, відомого згодом як *limes Sorabicus*. Очевидно, їхня

¹⁹ «...*ducatum Toringiae cum marchis suis*...» [див.:96, р. 21].

гене́за сягала саме 815 р. Натомість проведена між 839-м і 849-м рр. реорганізація, як слушно стверджує Є. Стшельчик, полягала в адміністративному об'єднанні двох чи більше дрібних марок на східному прикордонні Тюрингії [9, s. 171-172] в одне більш потужне військово-політичне утворення, що домінувало над усім герцогством [20, s. 215; 21, s. 146-147; 9, s. 172]. Вдалим політичним рішенням було призначення очільником Сербської марки Такульфа, котрий знався на законах та звичаях слов'ян і завдяки цьому користувався у них особливою довірою [35, p. 38; 106, p. 29]. Частина дослідників небезпідставно припускала, що він мав слов'янське походження [89, s. 672; 15, s. 28].

Відновивши боєздатність своєї армії після виснажливої міжусобної війни, Людовік Німецький вже через рік розпочав реалізацію масштабного плану з повернення попередніх франкських позицій на сході Центральної Європи. За словами Д. Тржештика, цей план включав похід на ободритів (844 р.), хрещення чеських князів (845 р.), кампанію в Моравії (846 р.) та утворення князівства Прибини у Нижній Паннонії (847–848 рр.) [20, s. 206, 213]. На цьому тлі помітна відсутність згадок про заходи на середньополабському напрямку, що свідчить про лояльність білих сербів у попередні роки. Останнє мало бути великою заслугою Такульфа, бо спалахнуло у 841–842 рр. масштабне повстання саксонського простолюду, відоме як «Стеллінга» [104, IV, § 2, p. 41-42; 106, p. 21; 96, p. 26, 28], та ситуація міжусобної війни у Франкській імперії відкривали слов'янам унікальну перспективу безкарних нападів на Тюрингію²⁰.

За словами Е. Голдберга, очолена Людовіком Німецьким армія у 846 р. просувалася з Саксонії до Моравії вздовж р. Ельби [29, p. 140], що вказує на можливість використання території Білої Сербії у франкських воєнних цілях. Оскільки похід розпочався у середині серпня [35, p. 36], а вже 15 вересня король перебував на півночі Баварії [29, p. 141], дорога до князівства Моймира I мала зайняти йому близько двох тижнів, що вимагало логістичної підтримки з боку білих сербів [29, p. 139]. Відтак участь Такульфа у франкському поході на чехів 849 р. [35, p. 38] свідчить про надійні тили на Сербському прикордонні. Білі серби тоді щонайменше мали зберігати нейтралітет, хоч, можливо, виступили разом з Такульфом на боці франків. Протилежну думку висловлював А. Шрейтер [19, s. 280], однак вона ґрунтується лише на хронологічній близькості білосербських нападів на Тюрингію [19, s. 280] чи Саксонію²¹

²⁰ Про відповідні побоювання Людовіка Німецького згадує його двоюрідний брат Нітгард [104, IV, § 2, p. 42].

²¹ «...*Ingens exercitus congregatus est ad Albiam fluvium contra Saxones et civitates eorum, aliaeque obsesse aliaeque succensae sunt igni. Et nimium Christianos vexaverunt* [Величезне військо зібране біля річки Ельби проти саксів і їхніх міст, і деякі – оточені, інші – спалені вогнем. І надто багатьох християн вони спустошили.]» [цит. за: 119, p. 17-18].

[29, р. 129] у 851 р.²² Останні, найвірогідніше, були наслідком чергового неврожайного року і масштабного голоду, про який згадують Фульдські аннали [35, р. 40]. Очевидно, тоді повторилася ситуація зими 805/806 рр., коли білі серби через брак продовольства намагалися відібрати їжу в своїх тюринзьких сусідів. Прикметно, що у ході каральної експедиції 851 р. Людовік Німецький подібно до Карла Молодшого вдався до тактики знищення збіжжя на землях білих сербів, котра в умовах минулорічного неврожаю власне й забезпечила успіх усій експедиції²³.

Епізодичний характер цього конфлікту стає очевидним на тлі подальшої готовності білих сербів співпрацювати з Людовіком Німецьким і Такульфом. Зокрема, у 856 р. білосербські князі взяли участь у франкському поході на далеминців та чехів [35, р. 41]. Маршрут цієї експедиції, очолюваної особисто Людовіком Німецьким, схоже, повторював шлях, яким 16 років до того майбутній східнофранкський король втік від свого батька до Баварії, а її цілі та результати багато в чому нагадують богемську кампанію Карла Молодшого 805 р., з тією лише відмінністю, що місце аварів у Каролінзьких стратегічних планах тепер займало Моравське князівство Ростислава. Останній у 846 р. був поставлений князем замість свого дядька Моймира I самим Людовіком Німецьким [35, р. 36; 20, s. 208-209; 29, р. 140], однак у 854 р., можливо, підбурений Карлом Лисим [29, р. 242], змовився з маркграфом Східної марки Ратбодом і підняв повстання [29, р. 242-243; 20, s. 226; 120, s. 339]. Очевидно, відтоді Людовік Німецький почав працювати над відновленням доступу до Середнього Подунав'я через Богемію [29, р. 246], щоб, подібно як у 846 р., мати можливість синхронно атакувати моравян з двох сторін [29, р. 138-139].

На думку Е. Голдберга, цей план було зреалізовано вже у 855 р. [29, р. 243-244; 121, s. 83]. Попри те, що основні франкські сили, вірогідно, рухались тоді старою римською дорогою вздовж південного берега Середнього Дунаю [див.: 121, s. 82-83; 20, s. 227, 229], один з привілеїв Людовіка Німецького за пів року до того згадує про похід баварів до Богемії [122, р. 102; див. також: 20, s. 226-227]. Можливо, ця експедиція, справді, мала більшш далекосяжну ціль, торуючи шлях для майбутнього наступу на Моравію, як це стверджує американський дослідник [29, р. 244; 121, s. 83], або ж її було здійснено як покарання за відмову чеських князів долучитися до кампанії проти

²² «DCCCLI. Sorabi Francorum fines crebris incursionibus atque incendiis infestant [851. Сораби частими вторгненнями, а також пожежами непокоять франкські кордони].» [цит. за: 35, р. 41].

²³ «Unde rex commotus cum exercitu per Thuringiam iter faciens terram eorum ingressus gravi eos obsidione fatigavit; perditisque frugibus et omni spe victus adempta magis eos fame quam ferro perdomuit [Розлючений цим король, здійснивши з військом перехід через Тюрингію, увійшовши в їхню землю, тяжко виснажив їх облогою; і, знищивши збіжжя та відібравши усю надію на продовольство, втихомирив їх радше голодом, ніж залізом].» [цит. за: 35, р. 41; див. також: 29, р. 129].

Ростислава чи принаймні надати заручників²⁴, гарантуючи таким чином безпечний шлях для Каролінзького війська. В кожному разі, позаяк моравський князь вийшов з війни 855 р. переможцем [35, р. 45-46; 20, s. 227; 107, s. 27], у наступні роки контроль над Богемією мав залишатися одним з головних пріоритетів Людовікової східної політики. Підкорення далеминців було необхідне для вільного доступу до самої Богемії.

Пройшовши крізь землі білосербських союзників [20, s. 234], франки у 856 р., як і пів століття до того, спільно з їхніми князями атакували і перемогли далеминців, зобов'язали останніх сплачувати данину та взяли заручників, а відтак вирушили до Богемії [35, р. 47]. Там Людовік Німецький досягнув лише часткового успіху, бо частина князів на кшталт Склавітага, сина Візтраха, залишилися непідкореними²⁵. Наступного року (857) для вирішення Склавітагового питання [20, s. 239] до Богемії було споряджено повторний похід на чолі з єпископом Айхштету Отгарем, королівським палатином Рудольфом та Ернестом, сином герцога Ернеста (свата короля і фактичного намісника Баварії) [20, s. 235, 215; 106, р. 28, 39; див. також: 29, р. 66]. Склавітаг мав брата, котрий перебував на вигнанні у Білій Сербії. Тутешній князь Чистибор, що надав йому притулок, вирізнявся лояльністю до Людовіка Німецького [35, р. 51] і, скориставшись ситуацією, очевидно, спільно з Такульфом [20, s. 239] зумів організувати вигнання протекцію при дворі східнофранкського короля. Тож, коли град покійного Візтраха було захоплено, а Склавітаг втік до Ростислава Моравського, франки чи самі слов'яни [20, s. 239] поставили тут князем його брата-вигнанця, котрий присягнув на вірність королю Людовіку [35, р. 47]. Зважаючи на зацікавленість Чистибора, у цьому поході могли взяти участь білі серби [19, s. 281].

Несподіваним на тлі подій попередніх років виглядає повідомлення Фульдських анналів про спорядження Людовіком Німецьким у 858 р. армії на чолі з Такульфом вже проти самих білих сербів, «*котрі відмовлялися слухатися наказу*»²⁶. Як видно з контексту цих слів, східнофранкський король у цей час

²⁴ Після проблемного повернення з Моравії у 846 р., коли чехи несподівано напали на обтяжену трофеями Каролінзьку армію, побачивши, що їхні східнофранкські союзники конфліктують між собою [29, р. 141; 20, s. 82; 35, р. 36], Людовік Німецький не міг поклатися на слово чеських князів і потребував більш надійних гарантій.

²⁵ Оповідуючи про події 857 р. Фульдські аннали зазначають, що князівство Візтраха віддавна було повсталим [35, р. 47; див. також 20, s. 236, 239].

²⁶ «...*tum etiam decrevit tres exercitus in diversos regni sui terminos esse mittendos: unum quidem per Karlmannum filium suum seniore in Sclavos Margenses contra Rastizen, alterum vero per Hludowicum filium suum minorem in Obodritos et Linones, tercium autem per Thachulfum in Sorabos dicto oboedire nolentes* [відтак також спорядив три армії, щоб були відправлені до різних кордонів його королівства: зокрема, одну за посередництвом свого старшого сина Карломана на моравських слов'ян проти Ростислава, другу ж за посередництвом свого молодшого сина Людовіка на ободритів та лінонів, натомість третю за посередництвом Такульфа на сорабів, котрі не хотіли підкорятися наказу]...» [цит. за: 35, р. 49].

мав намір реалізувати свій план масштабного походу на Моравію, прелюдією до якого власне й були військові операції на Середній Ельбі та в Богемії у 856–857 рр. Очевидно, Людовік Німецький розраховував на залучення до нової кампанії у Моравії своїх білосербських союзників, а розпорядження, яке ті відмовилися виконувати, стосувалося якраз участі у цій експедиції. Проте білі серби виявилися неготові третій рік поспіль проливати кров за його інтереси.

Варто зазначити, що під час походу 856 р. на далеминців і чехів армія Людовіка Німецького зазнала великих втрат [20, s. 234]. Про це, зокрема, згадує Пруденцій Труаський [96, p. 46], а також автор Фульдських анналів, повідомляючи про смерть *«графів Бардо і Ернфа та багатьох інших»* [35, p. 47]. Очевидно, чимало загиблих було й серед білих сербів, чії князі приєдналися до війська східнофранкського короля на початку експедиції [35, p. 47]. Наступного року швидко призначення князем у Склавітаговому граді його лояльного до франків брата, скоріш за все, дозволило тутешнім мешканцям уникнути згубних наслідків військової поразки, залишивши тим самим безпосередніх учасників походу без очікуваних трофеїв. Вокняжіння Чистиборова протеже відповідало більше інтересам самого Чистибора, аніж загалу білосербської еліти, хоч з допомогою Такульфа він, очевидно, зумів залучити до повторного походу в Богемію менш охочих співплемінників [19, s. 281]. Важко знайти причини, через які білосербські князі мали б зацікавлення й у перемозі над далеминцями, адже, на відміну від часів Мілодуха, жоден з них радше не міг розраховувати на встановлення своєї гегемонії над підкореними сусідами. Зрештою, згадка Фульдських анналів про зобов'язання далеминців до сплати данини [35, p. 47] вказує на їхнє безпосереднє підпорядкування франкам.

Відмовляючись виступити на Моравію у 858 р., білі серби порушували умови союзу з франками і, відповідно до принципів Каролінзької політики, подібно до моричан у 805 р., самі мали стати об'єктом франкського нападу. Втім, як повідомляють Фульдські аннали, у липні, перед самим початком карального походу, до Людовіка Німецького прибули ігумен монастиря Святого Бертина та граф Труа Одо, прохаючи якнайшвидше взяти у свої руки владу над Західно-Франкським королівством, мешканці якого *«більше не могли зносити тиранію Карла»* Лисого і гостро потребували організації належної оборони від вторгнень норманів [35, p. 49; 20, s. 243]. Щоправда, Е. Голдберг на основі документальних джерел доводить, що Людовік Німецький готував війну на заході щонайменше від кінця зими 858 року [29, p. 251-252], а «несподівана» поява на його дворі представників західнофранкської знаті, як і згадане хроністом позірне спорядження походів на слов'ян, була лише частиною ретельно спланованої пропагандистської акції, покликаної переконати його менш втаємничених підданих у чистоті намірів короля та виправданості нової братовбивчої війни проти християн-франків [29, p. 253-254]. Варто зазначити, що така реконструкція подій не виключає ранішого наміру Людовіка

Німецького організувати масштабний похід на Моравію у 858 р., про який свідчить значна воєнна активність Каролінзьких армій у басейні Середньої та Верхньої Ельби впродовж попередніх років. Рішення стосовно відмови від цього плану і перетворення подальших приготувань до східних експедицій на прикриття Людовікового «натиску на Захід» могло бути ухвалене щойно на початку 858 р., коли стало зрозуміло, що білі серби не підтримають нової кампанії проти Ростислава Моравського. Можливо, Людовік Німецький сподівався на більшу лояльність своїх слов'янських союзників після возз'єднання лівової частки Каролінзьких земель у його руках.

З прибуттям східнофранкського короля до уділу брата восени 858 р. переважна більшість нейстрійської знаті разом з бретонцями та частиною аквітанців, справді, виявила готовність його підтримати [96, р. 50]. У листопаді Карл Лисий зазнав військової поразки [35, р. 50-51; див. також: 29, р. 254-255] і відступив до віддалених районів Бургундії [96, р. 51], а Людовік Німецький за сприяння військово-політичної еліти встановив контроль над осердям Західно-Франкського королівства [29, р. 255; 107, s. 22-23]. Проте тутешній єпископат, за винятком Санського архієрея Веніло [29, р. 254, 255-256; 105, р. 88, 90], навідріз відмовився з ним співпрацювати і в майстерно укладеному Гінкмарем Реймським посланні поставив під сумнів правовий характер його дій [27, s. 208]. У результаті цього [29, р. 257, 258] в січні 859 р. [105, р. 89] під тиском Карла Лисого Людовік Німецький був змушений повернутися з Аттіні до свого королівства [27, s. 208].

У Фульдських анналах цей крок пов'язано зі звісткою про насильницьку смерть вірного Людовіку князя Чистибора і наростаючою загрозою повстання білих сербів, яка вимагала присутності короля на сході Каролінзьких володінь²⁷. Більшість дослідників справедливо вважає, що Чистибор поплатився життям за свою профранкську позицію [34, s. 99; 16, s. 69; 19, s. 281], хоч К. Ганевінкель нещодавно припустив, що виступ білих сербів могла спровокувати гіпотетична спроба християнізації [24, s. 106]. На думку А. Шрейтера, влітку 858 р. Такульф таки вирушив у каральну експедицію [19, s. 281]. У такому разі він міг спробувати поставити Чистибора верховним князем Білої Сербії, що додатково налаштувало би проти останнього решту білосербської еліти. Втім, більш вірогідно, що похід Такульфа тоді так і не відбувся, як це, зокрема, стверджували Д. Тржештик [20, s. 243] та Я. Бранкачк [16, s. 69]. Навіть якщо Людовік Німецький насправді й не збирався карати білих сербів, підготовку Такульфової експедиції було неможливо довго

²⁷ «...*Interea nuntiatum est ei in oriente rempublicam Sorabici limitis esse turbatam, eo quod Sorabi duce eius Zistiboro nomine sibi fidelissimo insidiose perempto defectionem meditarentur* [Тим часом йому було повідомлено, що на сході державні справи Сорабської марки перебувають у сум'ятті, тому що сораби, підступно знищивши його князя, на ім'я Чистибор, найвірнішого йому, готували відокремлення].» [цит. за: 35, р. 51].

втримати від них у таємниці, тим більше, що Е. Голдберг наголошує на їхній обізнаності у франкських справах [29, р. 122, 129]. Бувши розчарованими такою реакцією короля на тлі ще свіжих спогадів про події 856–857 рр., вважаючи військово-політичний союз з франками занадто обтяжливим і, довідавшись, що Людовік Німецький перебуває з військом далеко на заході, князі білих сербів могли наважитись на превентивний удар по Сербській марці, який би залишив решту Тюрингії відкритою для їхніх вторгнень і таким чином змусив франків домовлятися про взаємний ненапад.

Подібні настрої підживлював приклад Ростислава Моравського. Ще у липні 858 р. останній готувався обороняти своє князівство від потужної армії королевича Карломана, котрий мав виступити на Моравію синхронно з Такульфовим походом на білих сербів і експедицією Людовіка Молодшого проти ободритів та лінонів [35, р. 49; 20, s. 242]. Однак зміна пріоритетів політики Людовіка Німецького, очевидно, позбавила Моравську кампанію Карломана необхідного військового потенціалу, в результаті чого князь Ростислав після років відкритого протистояння з франками і без будь-якого покарання за такі дії неочікувано отримав вигідний і багатообіцяючий союз зі східнофранкським королевичем, укладений, щоправда, за спиною його батька [20, s. 244; 29, р. 266; 120, s. 341-342; 107, s. 27, 29].

Усвідомлюючи, в якому стані Людовік Німецький застане східну політику свого королівства, коли повернеться, білосербська еліта, ймовірно, мала відчуття розв'язаних рук щодо західного сусіда, а також його прибічників у самій Білій Сербії [16, s. 69], котрих раніше остерігались через страх перед франкською помстою. Натомість для Чистибора, котрий, вочевидь, не в останню чергу завдячував своїми політичними позиціями покровительству Людовіка Німецького і Такульфа, сценарій навіть тимчасової конфронтації у франко-білосербських стосунках був неприйнятним. Мабуть, він щосили намагався завадити такому розвитку подій, що й призвело до його вбивства.

Складно сказати, чи перед поспішним поверненням Людовіка Німецького білі серби встигли реалізувати свої задуми щодо Сербської марки та Тюрингії, а східнофранкському королю довелося силою придушувати їхнє повстання, чи сторони мирно досягли порозуміння. Певним є лише те, що 858-й рік став переломним в історії франко-білосербських стосунків. Наскільки дозволяють судити джерела, відтоді білі серби більше ніколи не брали участі у походах східнофранкських королів, хоч відносно тривалий час продовжували сплачувати їм данину. Натомість Такульф, схоже, взявся за інкорпорацію периферійних областей на південному заході Білої Сербії до своєї марки [18, s. 22]. Як впливає з повідомлення Фульдських анналів за 869 р., наприкінці Такульфового врядування побутувало поняття «старих меж Тюрингії» [106, р. 59; див. також прим. 30], котре, очевидно, позначало засвідчений ще Ейнгардом кордон вздовж р. Заале [7, § 15, р. 18]. З цього можна зробити висновок про появу до 869 р. «нових меж», розташованих далі

на сході, що відповідає тезі В. Шлезінгера та Г. Брахмана про поширення Сербської марки «до Білого Ельстеру чи Плейсе, а подекуди аж до Мульди» [10, s. 117; 21, s. 146; 9, s. 171]. Визнаючи можливість такої експансії, К. Ганевінкель відносить її саме до часу перед 869-м роком [24, s. 107]. З діяльністю Такульфа її пов'язував і В. Богуславський [15, s. 29]. Результатом мало би бути включення до Сербської марки областей орла, струпеничі та вета, добна, гера, понзова, тухурини, плісни і звіки [див. на мапі: 123, с. 261].

На користь такого припущення опосередковано промовляє проведене Лехом Тишкевичем дослідження етнополітичної структури Білої Сербії, яке показало, що, на відміну від північної та центральної частини Ельбо-Заальського межиріччя, де трапляються утворення, складені з аналогічних за природою одиниць нижчого порядку, області у південній частині регіону мали більш примітивну однорівневу структуру [101, s. 123-124]. Ця особливість може бути наслідком дії зовнішнього чинника. Проте не фундаментального Людольфінго-Оттонівського завоювання першої половини X ст., яке поклато край внутрішньослов'янському політичному процесу на усій території Білої Сербії [124, s. 13], позбавивши тутешню етнополітоніміку живого підгрунтя, а якоїсь ранішої інтервенції на півдні, що залишила первинні вождівські структури неушкодженими, торкнувшись лише зародків ранньодержавних інституцій, продуктом яких власне й було входження слабших кланових князівств до складу більш потужних [див.: 123, с. 60]. Саме такий ефект мало б безпосереднє підпорядкування Такульфовій владі кожної з перелічених областей, що ліквідувало б відносини гегемонії-залежності між більш і менш могутніми кланами, але не призвело до поширення сюди прямого франкського управління [див., зокрема: 21, s. 146].

Інший слід входження до Сербської марки областей на південному заході Білої Сербії можна віднайти в укладеному на початку 890-х рр. політико-географічному описі Центральної та Північної Європи, яким при перекладі «Історії проти язичників» Павла Орозія на староанглійську мову доповнено картину пізньоантичної ойкумени²⁸. Локалізуючи ареал білих сербів не на заході від далеминців, де він знаходився насправді, а на півночі²⁹, автор джерела, очевидно, враховує лише координати північної (надлабської) частини «*regio que uocantur Sorbi*». Зважаючи на те, що сусли розглядаються як окремий народ, наведене в «Орозії короля Альфреда» розташування білих сербів, хоч і з помітним викривленням, відображатиме тогочасні реалії саме у випадку, якщо землі за південно-західною межею суслицьких володінь належали вже до Сербської марки. Щоправда, ігнорування інформаторами короля Альфреда південно-західної частини Білої Сербії може також бути наслідком її

²⁸ Детальніше про це джерело див.: [125, s. 53-54; 110, s. 51, 56-59].

²⁹ «...*be norþan Dalamentan sindon Surpe; be westan him Sysyle* [на північ від далеминців є супи; на захід від них – сисилі].» [цит. за: 126, p. 16; 125, s. 60-61; 110, s. 58].

периферійного географічного положення, адже основні шляхи сполучення, що вели з Саксонії та Тюрингії до Богемії, проходили якраз на півночі, вздовж Ельби [17, s. 16], а також землями суслів [127, s. 59; 128, s. 94].

Поступова експансія Сербської марки на схід від Заале могла стати однією з причин чергової військової конфронтації між білими сербами та Східно-Франкським королівством у 869 р. За свідченням Фульдських анналів, серби тоді найняли [35, р. 69] воїнів з Богемії і спільно з суслами, котрі від цього моменту, подібно до далеминців, виступають у тексті як самостійна політична одиниця [35, р. 67, 81, 89], а також іншими сусідами, форсуючи р. Заале [106, р. 59; 7, § 15, р. 18], нападали на властиву Тюрингію, завдавали там великих спустошень і знищували місцеві ополчення, що намагалися чинити їм спротив³⁰. Варто зазначити, ця акція за своїм характером нагадує майже синхронні чеські набіги на Баварське прикордоння [17, s. 17], у ході яких слов'яни спалювали частину обійсть та забирали жінок у неволю [35, р. 67]. Коли Людовік Німецький спрямував туди своїх воєначальників [35, р. 67], бойові дії перекинулись на Тюрингію, де богемські воїни продовжили свою справу вже під егідою білих сербів. У серпні проти них виступила армія тюрингів і саксів на чолі з королевичем Людовіком Молодшим [35, р. 68; 96, р. 106]. Очевидно, відбулася битва, слов'яни досягли певного успіху, проте не змогли до кінця втримати бойовий порядок: Гінкмар Реймський згадує про «великі втрати з обидвох сторін» [96, р. 106], а Фульдські аннали розповідають, що, коли деякі з сербів були вбиті, решта почала втікати³¹. В результаті багато з них загинули у хаотичному відступі. Подібна доля спіткала й чехів, частина з яких потрапила в полон [35, р. 69].

На думку Михаїла Касторського і Вольфганга Фрітце, за вторгненнями чехів та білих сербів на територію Східно-Франкського королівства у 869 р. стояв Ростислав Моравський [129, с. 48; 23, s. 100]. Останній у цей час вів війну з королевичем Карломаном [35, р. 67-68; 29, р. 284], котрий ще у 865 р. примирився зі своїм батьком [29, р. 274-275; 96, р. 73; 20, s. 261, 268], і прикордонні конфлікти в Баварії та Тюрингії, котрі відтягували частину Каролінзького військового контингенту на інших супротивників, справді, відповідали його інтересам. З іншого боку, наведеній тезі російського і німецького дослідників дещо суперечить повідомлення Фульдських анналів про те, що чехів найняли саме білі серби. Причетність князя Ростислава до цих подій заперечував Д. Тржештик [20, s. 268].

³⁰ «DCCCLXVIII... Sorabi et Siusli iunctis sibi Behemis et ceteris circumcirca vicinis antiquos terminos Thuringiorum transgredientes plurima loca devastant et quosdam sibi incaute congregientes interficiunt [Сораби та сіусли, об'єднавшись з богемами та іншими навколишніми сусідами, переходячи давні межі Тюрингії, дуже численні місця спустошують і вбивають декотрих, що на них безтурботно збираються.]» [цит. за: 35, р. 67].

³¹ «...Interea Hludowicus... cum Sorabis manum conserens primo quidem quibusdam occisis hostes terga vertere coegit [Тим часом Людовік..., зійшовшись з мужами сорабів, спершу принаймні деяких убивши, супротивників зупинив і змусив втікати:]» [цит. за.: 35, р. 69].

Очевидно, поразка від Людовіка Молодшого у 869 р. справила на білих сербів неабияке враження і на роки ослабила їхній військовий потенціал, адже впродовж наступного десятиліття вони жодного разу не наважились на нову агресію і військову конфронтацію з Каролінгами, хоча й намагалися вийти з-під франкської влади та відмовляти у сплаті данини. Першу спробу відокремлення автор Фульдських анналів пов'язує зі смертю маркгерцога Такульфа у серпні 873 р. [35, р. 81]. Поза сумнівом, його особисті зв'язки з князями білих сербів були важливим стабілізуючим фактором, який забезпечував мир на Сербському прикордонні. Водночас слід зауважити, що німецькі землі у цей час потерпали від чергового великого голоду [35, р. 79; 106, р. 71; 130, р. 18; 131, р. 6], а згадане анналістом «відокремлення» білих сербів, ймовірно, полягало насамперед у несплаті данини³². Остання, скоріш за все, мала натуральний характер і була в цьому році їм необхідною, щоб зберегти достатні запаси продовольства на зиму. В січні 874 р. новий очільник Сербської марки Ратольтф разом з Майнцьким архієпископом Ліутбертом форсували р. Заале і пожежами та грабунками без бою відновили Каролінзький суверенітет над бунтівними білосербськими землями [35, р. 81]. Після смерті Людовіка Німецького (876 р.) сусли та їхні сусіди (проте, очевидно, не загал білих сербів) знову відмовились сплачувати щорічну данину [35, р. 89]. Однак, коли новий король Людовік Молодший, що успадкував владу в Східній Франконії, Тюрингії, Саксонії та Фризії [73, р. 112], навесні 877 р. відправив проти них своїх людей, повстали відкупилися багатими дарунками, погодилися на повернення до попередньої моделі взаємин і надали кількох заручників [35, р. 89-90].

Втім, про справжні настрої білих сербів у цей час краще судити за подіями весни 880 р. 2 лютого у Саксонії відбулася велика битва, у якій нормани розгромили Каролінзьку армію [106, р. 88]. Як повідомляють Фульдські аннали, на полі бою загинули два єпископи і дванадцять східнофранкських графів, а багато інших потрапили в полон [35, р. 94]. На звістку про цю поразку і смерть саксонського герцога [9, s. 174] *«далеминці, чехи, білі серби та інші навколишні народи, зібравшись разом, ринулись атакувати тюрингів і тероризували грабунками та пожежами землі відданих тюрингам слов'ян біля р. Заале.»* [35, р. 94-95]. Очевидно, жертвою цих нападів стало слов'янське населення Сербської марки. Її новий очільник граф Боппо разом з тюрингами виступив назустріч агресорам і, *«покладаючись на Божу поміч, так їх розбив, що жоден з такої великої кількості не залишився.»* [35, р. 95]. Однак про відновлення східнофранкського контролю над самими повсталими князівствами Білої Сербії та Богемії вже не йшлося.

³² Як зазначає С. Россінйоль, слов'яни, що відмовлялися платити данину, для франкських анналістів відразу ставали «повстанцями», бо це розглядалося як вияв непокори [25, р. 157]. Див. також: [121, s. 78].

Кінець IX ст. був періодом занепаду Каролінзької влади на східних окраїнах імперії [25, р. 158]. Впродовж 880-х рр. у Східно-Франкському королівстві змінилося три правителі. Після смерті Людовіка Молодшого у 882 р. його уділ успадкував Карл III Товстий [35, р. 98, 107; 107, s. 33] (882–888 рр.), котрий, у свою чергу, в останні роки життя був позбавлений контролю над німецькими землями позашлюбним сином покійного Карломана [35, р. 112] Арнульфом Каринтським [106, р. 102-103, 114; 30, р. 425; 107, s. 35] (886–899 рр.) Тюрингію у 882–883 рр. сколихнув конфлікт між очільником Сербської марки Боппо та франконським [106, р. 106] графом Егіно, котрий прагнув зайняти його місце [24, s. 113] і, можливо, був призначений сюди Карлом III Товстим [24, s. 114]. З допомогою саксонців Егіно доценту розбив тюринзьке військо Боппо [35, р. 109], котрий з кількома вцілілими воїнами ледве врятувався втечею [35, р. 100]. Втім, позаяк Боппо належав до впливового роду Бабенбергів [9, s. 174], навіть після цієї поразки, яка, поза сумнівом, мала фатальні наслідки для військового потенціалу Сербської марки, він продовжував залишатися на своїй посаді.

Як прийнято вважати, у наступні роки білі серби ввійшли до складу Великої Моравії і сплачували данину королю Святоплукові I [23, s. 100-101; 132, s. 52; 18, s. 24; 120, s. 357-358; 133, s. 76; 16, s. 70; 19, s. 283; див. також: 17, s. 18]. На початку XI ст. про цей факт згадував у своїй «Хроніці» Тітмар Мерзебурзький³³. Коли у 892 р. під час чергової війни між Східно-Франкським королівством і Великою Моравією граф Боппо повертався через Білу Сербію [19, s. 283] до своєї марки з невдалого походу на чехів [73, р. 140; 134, I, § 4, р. 6, 7], його військо, вірогідно, доводилося відбиватися від нападів місцевих слов'ян. Неузгодженість цієї акції з білими сербами засвідчує, зокрема, пізніша оповідь Тітмара Мерзебурзького про загибель єпископа Вюрцбурга Арна, котрого Боппо покликав собі на допомогу [73, р. 140]. За словами хроніста, архієрей саме служив Св. Месу, коли його намет край дороги неподалік від р. Хемніц у землі хутичів обступило вороже військо. Усі присутні там загинули мученицькою смертю, а через століття вже охрещені білі серби визнавали їх святими [134, I, § 4, р. 6-8]. Після цих подій [21, s. 144; 19, s. 283] король Арнульф нарешті позбавив Боппо повноважень очільника Сербської марки [106, р. 124; 35, р. 122] і призначив на його місце франконського графа Конрада Старшого (батька пізнішого короля Конрада I), а відтак, у 895 р. – графа Бурхарда [73, р. 140; 75, р. 115; 21, s. 144; 9, s. 175; 107, s. 51].

Тим часом у Середньому Подунав'ї армії східних франків, баварів та алеманів навіть у союзі з угорцями не змогли перемогти короля Святоплука I

³³ «*Boemii regnante Zuetepulco duce quondam fuere principes nostri. Huic a nostris parentibus quotannis solvitur census, et episcopus in sua regione Marierum dicta habuit* [Богемі за царювання князя Светепулка колись були нашими володарями. Йому від наших батьків щорічно сплачувалося податок, і він мав єпископів у своєму Моравському краї];» [цит. за: 134, VI, § 99 (60), р. 392].

[35, р. 121]. Прагнучи обмежити впливи Великої Моравії у Центральній Європі, Арнульф надалі був зацікавлений у залученні на свій бік сусідніх слов'янських князівств [15, s. 32; 19, s. 283], тож охоче налагоджував з ними дружні взаємини. Сприятливі для цього обставини склалися після 894 р. на тлі непевної ситуації у самій Моравії, що була зумовлена наростаючою угорською загрозою і переходом влади до Святоплукових синів – Моймира II та Святоплука II [73, р. 143; 35, р. 125, 131-132; 106, р. 129; 79, I, § 14, р. 32-34; 135, s. 67]. У 895 р. Арнульф уклав мир з ободритями і чеськими князями Спітігневом та Вітіславом [35, р. 126; 106, р. 131]. Остаточного примирення з білими сербами, котрі після дипломатичного маневру чехів у бік Східно-Франкського королівства залишилися відрізаними від територіального ядра Великої Моравії, скоріш за все, вдалося досягнути у 897 р.³⁴ Діючи за прикладом ободритів та чехів, князі білих сербів відправили до Арнульфа послів з дарунками. Зустрівшись з ними у Зальці, на Франконській Заале [17, s. 19; 19, s. 283], новоспечений імператор їх *«вислухав, виправдав³⁵ і дозволив відійти»* [35, р. 131]. Контрастуючи з особистими візитами князів Богемії на двір Арнульфа [35, р. 126, 131], де вони згідно з встановленим звичаєм визнавали його верховенство [35, р. 126], опосередкована дипломатія білих сербів може вказувати на більш рівноправні відносини між їхньою політичною елітою та Каролінгами наприкінці IX ст. За оцінкою Яна Бранкачка, в цей час усі білосербські землі на схід від Ельби і Заале, за винятком, можливо, невеликих ареалів біля самого Магдебурга та Мерзебурга, були вільними від франкської влади [16, s. 70].

Початок X ст. у Центральній Європі ознаменувався автономізацією окремих регіонів Східно-Франкської держави [135, s. 69; див. також 118, s. 30], що призвела до втрати Каролінгами практичних можливостей здійснення політики щодо білих сербів. Зі смертю Арнульфового сина Людовіка Дитяти у 911 р. [136, р. 155] правління нащадків Карла Великого на німецьких землях добігло кінця.

Висновки. Ключові пріоритети Каролінзької політики стосовно білих сербів включали *а)* захист суміжних з Білою Сербією районів Тюрингії та Саксонії від зовнішніх вторгнень, *б)* залучення військового контингенту слов'янських князівств басейну Середньої Ельби до організованих Каролінгами кампаній проти навколишніх народів, *в)* можливість використання території Ельбо-Заальського межиріччя у франкських воєнних цілях, та, дещо згодом, *г)* сплату білими сербами регулярної данини до скарбниці франкських володарів.

Задля цього наприкінці VIII – у IX ст. Каролінги та їхні управлінці спорядили близько десяти походів проти білих сербів за участю франкських, тюринзьких і саксонських армій, які супроводжувалися перемогами у битвах

³⁴ Хоч Г. Ловмянський стверджував, що це відбулося ще у тому ж 895 р. [120, s. 385].

³⁵ Вірогідно, тут йшлося про загаданий вище напад на Каролінзьке військо у 892 р.

(839, 869, 880 рр.), загибеллю очільників білосербської оборони (806, 839 рр.), облогою та захопленням ґрадів (806, 816, 839, 851 рр.) У неврожайні роки (805/806, 850/851, 873/874) успіх франкам приносила тактика знищення ворожих посівів. Подальше збереження миру на франкських умовах мали гарантувати надані слов'янами заручники (806, 839, 877 рр.)

В інший час Каролінзька політика стосовно білих сербів здійснювалася мирними методами. За підсумками проведеного дослідження її доцільно періодизувати на п'ять етапів:

I). До 806 р. Карл Великий, скоріш за все, подібно як у випадку з ободритами та південними велетами, покладався на співпрацю з верховним князем Білої Сербії. Наприкінці 780-х рр. кон'юнктура завершальної фази Саксонських війн робила білих сербів менш важливим союзником, аніж їхні північні сусіди, що вело до часткового конфлікту інтересів у франко-білосербських стосунках. Наступні роки позначилися актуалізацією ролі басейну Середньої Ельби як плацдарму для Каролінзьких походів до Богемії та Середнього Подунав'я. Після остаточної інкорпорації Саксонії до Франкської держави та занепаду Аварського каганату на зламі VIII–IX ст. стратегічне значення союзу з білими сербами було зредуковане до прикордонного.

II). Перехід до нової моделі Каролінзьких взаємин з білими сербами відбувся у результаті ліквідації в них інституту верховного князя під час походу Карла Молодшого до Ельбо-Заальського межиріччя у 806 р. Таке рішення відповідало фінансовим інтересам потенційного спадкоємця Карла Великого в австрійській частині імперії та змінам міжнародної ситуації на початку IX ст. Перебравши контроль над ринком солі у Галле, вірогідно, разом з іншими доходами верховного князя Білої Сербії, Каролінги відтепер почали особисто співпрацювати з множиною князів білосербських кланових областей, котрі періодично відвідували імперські з'їзди у статусі їхніх безпосередніх підданих. За відсутності більш серйозного джерела небезпеки на тюринзькому напрямку, протидіяти якому могли б білі серби, франки воліли, щоб їхні сусіди, залишаючись дезінтегрованими, мали ослаблений військово-політичний потенціал. Непевність на тюринзькому прикордонні, що впливала з труднощів синхронної дипломатичної роботи з низкою автономних невеликих утворень, кожне з яких незалежно від інших було спроможне організувати спустошливе, хоч і не таке масштабне вторгнення, компенсувало створення оборонної системи на р. Заале. Спершу це був змодельований за античними зразками лінійний кордон, а відтак – марки германського типу, з глибокою, але лише точково укріпленою прикордонною смугою.

III). Після 841 р. стосунки з білими сербами здебільшого перейшли у відання управителів спеціально створеної Сербської марки, в яку об'єднано вже раніше існуючі військово-адміністративні одиниці на кордоні з Білою Сербією. Бувши краще ознайомленим з внутрішньополітичним життям білосербських князівств, маркгерцог Такульф міг більш компетентно та інтенсивно у нього втручатися.

Не в останню чергу завдяки його особистим якостям на наступні кільканадцять років такий формат взаємин поглибив співпрацю з білими сербами, однак остаточно це не зупинило зміни їхньої зовнішньополітичної орієнтації у 858 р. Остання відбулася на тлі почастих спроб Людовіка Німецького використовувати білосербський військовий контингент у власних політичних цілях, залучаючи його до кровопролитних війн з посередніми успіхами. У поєднанні з падінням франкського авторитету в Центрально-Східній Європі через неспроможність швидко зламати опір моравського князя Ростислава, а також позірним спорядженням каральної експедиції проти самих білих сербів за відмову від участі у черговій кампанії, це підбурило їхню політичну еліту проти агентів Каролінзького впливу у власному середовищі та призвело до фактичного розриву союзу з франками.

IV). Надалі Каролінги дотримувалися політики поступової інкорпорації земель Білої Сербії до Сербської марки. Ця стратегія мала частковий успіх на півдні регіону, у долинах Верхньої Заале, Білого Ельстеру, Плейсе та Верхньої Мульди, однак зумовила посилення конфронтації з головними білосербськими князівствами на півночі, підштовхнувши їх до політичного зближення з далемінцями та чехами, а відтак – входження до складу Великої Моравії. Якщо до кінця 870-х рр. Людовіку Німецькому і Людовіку Молодшому ще вдавалося руками очільників Сербської марки збирати данину з білих сербів, тим самим маніфестуючи їхню приналежність до політичної орбіти Східно-Франкського королівства, то у 880-х рр. слов'яни, що проживали на схід від р. Заале, вже були данниками короля Святоплука I.

V). Остання трансформація у Каролінзькій політиці щодо білих сербів відбулася після безрезультатних спроб відновити франкське верховенство над Великою Моравією у 892 р., коли король Арнульф, врахувавши помилки попередників, погодився на мир і дружбу зі слов'янськими князівствами басейну річки Ельби на запропонованих ними умовах. Окрім прикордонного контексту, таке рішення не в останню чергу було викликане потребою позбавити Велику Моравію військово-політичного потенціалу її західної периферії.

Таким чином, переломний момент в історії франко-білосербських відносин доби Каролінгів припадає на 858 рік. Для попередніх десятиліть назагал притаманне збереження білими сербами становища федератів Франкської держави. Союзні взаємини виступають тут домінуючим тлом, а тимчасові кризи у стосунках, які мали місце у 792–794, 805–806, 816, 839 та 850–851 рр. і завершувалися поновленням миру на франкських умовах, мають радше винятковий характер.

Агресивні дії білих сербів (805–806, 839 та 850–851 рр.) переважно обмежувалися більш чи менш інтенсивними спустошеннями на Саксонському та Тюринзькому пограниччі. Лише щодо подій 792–794, 805–806 та 850–851 рр. доречно припускати залученість загалу білих сербів, а не поодиноких князівств.

Прикметно, що у перших двох випадках слов'янським виступам передувало проходження Каролінзьких армій територією Білої Сербії у ході експедиції проти Аварського каганату (791 р.) та походу на чехів (805 р.), учасниками яких, ймовірно, були й самі білі серби. Підтримка ними повстання саксів у 792 р. могла бути також запізнілою реакцією на підсумки походу Карла Великого на велетів 789 р., коли франкський король проігнорував інтереси своїх білосербських союзників на лівому березі Середньої та Нижньої Гаволи задля співпраці з їхніми південновелетськими опонентами на чолі з князем Драговітом. Набіги на Тюрингію у 805–806 та 850–851 рр. припали на винятково неврожайні роки і, ймовірно, пов'язані з голодом, від якого тоді потерпала уся Центральна Європа. Коледицький епізод 839 р. виглядає елементом внутрішньодинастичної боротьби у Франкській імперії. Конфлікти 816 та 858 рр. були викликані спробами саботувати розпорядження франкських володарів. При цьому ані незгода білих сербів з вірогідними територіальними втратами, яких вимагало переформатування імперського лімесу на початку правління Людовіка Благочестивого (815–816 рр.), ані їхнє небажання третій рік поспіль воювати за політичні інтереси Людовіка Німецького, взявши участь у запланованій на літо 858 р. масштабній кампанії проти моравського князя Ростислава, не створювали прямої загрози для Каролінзьких володінь.

Разом з тим за період між 789-м і 857-м рр. писемні джерела прямо чи опосередковано вказують на щонайменше сім епізодів, коли князі білих сербів забезпечували військову й логістичну підтримку Каролінзьких походів проти своїх найближчих слов'янських сусідів: велетів (789 р.), далемінців (805, 856 рр.) та чехів (805, 849, 856, 857 рр.), а також аварів (791 р.) і моравян (846 р.). Ця допомога почасти включала й безпосередню участь білосербського військового контингенту в бойових діях на боці франків, яка писемно засвідчена щодо кампаній 789 та 856 рр.

Натомість після 858 р. білі серби більше ніколи не підтримували франкських війн. У відносинах зі Східно-Франкським королівством слов'янські князівства басейну Середньої Ельби відтоді виступали радше залежними сусідями-данниками, що періодично повставали проти Каролінзької влади, а відтак, у 880-х рр., зуміли її позбутися. Солідаризуючись з далемінцями та чехами і використовуючи сприятливі ситуації, коли прилегла периферія Східно-Франкського королівства була найбільш вразливою, білі серби здійснюють спустошливі напади на тюрингів (869, 880 рр.) та вірних їм слов'ян у Сербській марці (880 р.), намагаються уникнути сплати данини (873/874, 876/877 рр.) чи несподівано атакують Каролінзькі військові формування на своїй території (892 р.) Навіть стосовно останніх років досліджуваного періоду джерела не дають підстав констатувати, що досягнуте у 897 р. порозуміння і дружні

взаємини з королем Арнульфом реанімували повний спектр давнього франко-білосербського союзу.³⁶

Список використаних джерел та літератури

1. Annales qui dicuntur Einhardi. *Annales regni Francorum inde a. 741 usque ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi* / Post editorem G. H. Perzii recognovit Fridericus Kurze. *MGH. SS rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1895. P. 3-115.
2. Annales regni Francorum (Annales Laurissenses maiores). *Annales regni Francorum inde a. 741 usque ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi* / Post editorem G. H. Perzii recognovit Fridericus Kurze. *MGH. SS rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1895. P. 2-178.
3. Constantine Porphyrogenitus. *De administrando imperio: A Commentary* / Ed. Romilly J. H. Jenkins. Washington D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2016. 221 p.
4. Dvornik F. *The Slavs: Their Early History and Civilization*. Boston: American Academy of Arts and Sciences, 1956. 394 p.
5. Вацеба Р. М. Виникнення Білої Сербії у світлі тюринзької політики Меровінгів. *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. 2022. № 1(17). С. 42-84.
6. Nalepa J. Wyprawa Franków na Wioletów w 789 r. *Slavia Antiqua*. 1953. T. 4. S. 210-230.
7. Einhardi Vita Karoli Magni / Post G. H. Pertz recensuit G. Waitz. *MGH. SS rer. Germ.* Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1911. 60 p.
8. Hardt M. The Merovingians, the Avars, and the Slavs. *The Oxford Handbook of the Merovingian World* / Edited by Bonnie Effros and Isabel Moreira. New York: Oxford University Press, 2020. P. 424-441.
9. Strzelczyk J. Słowianie i Germanie w Niemczech środkowych we wczesnym średniowieczu. Poznań: UAM, 1976. 302 s.
10. Brachmann H. Slawische Stämme an Elbe und Saale: zu ihrer Geschichte und Kultur im 6. bis 10. Jh., auf Grund archäologischer Quellen. Berlin: Akademie-Verlag, 1978. 315 s.
11. Dušek S. Geschichte und Kultur der Slawen in Thüringen. Weimar: Museum für Ur- und Frühgeschichte Thüringens, 1983. 84 s.
12. Kälble M. Ethnogenese und Herzogtum Thüringen im Frankenreich (6.-9. Jahrhundert). *Die Frühzeit der Thüringer* / Edited by Helmut Castritius, Dieter Geuenich and Matthias Werner. Berlin-New York: De Gruyter, 2009. S. 329-414.
13. *Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Scholastici libri IV cum Continuationibus* / Ed. Bruno Krusch. *MGH. SS rer. Merov.* T. 2. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888. P. 1-194.
14. Fritze W. Zur Bedeutung der Awaren für die slawische Ausdehnungsbewegung im frühen Mittelalter. *Zeitschrift für Ostforschung*. 1979. Bd. 28. № 3. S. 498-545.
15. Bogusławski W. J. *Rys dziejów serbo-łużyckich*. Petersburg: Druk Jozafata Ohryzki, 1861. 350 s.
16. Brankač J., Mětšk F. *Geschichte der Sorben*. Bd. 1 Von den Anfängen bis 1789. Bautzen: Domowina-Verlag, 1974. 331 s.
17. Schulze E. O. *Die Kolonisierung und Germanisierung der Gebiete zwischen Saale und Elbe*. Leipzig: bei S. Hirzel, 1896. 421 s.
18. Widajewicz J. *Serbowie nadłabscy*. Kraków: L. Anczyc i Sp., 1948. 63 s.

³⁶ Автор статті висловлює вдячність професору Еріку Дж. Голдбергу за ласкаво надані електронні копії розділів з монографії про Людовіка Німецького «Struggle for Empire: Kingship and Conflict under Louis the German, 817-876».

19. Szejter A. Pod pogańskim sztandarem. Dzieje tysiąca wojen Słowian połabskich od VII do XII wieku. Warszawa: Instytut Wydawniczy ERICA, 2014. 355 s.
20. Třeštík D. Powstanie Wielkich Moraw. Morawianie, Czesi i Europa Środkowa w latach 791-871 / Przekł. Elżbieta H. Kaczmarek; red. nauk. przekł. Paweł Żmudzki. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2009. 331 s.
21. Labuda G. Marchie Niemieckie na pograniczu Słowiańskim w VIII-XII wieku. *Fragmety dziejów Słowiańszczyzny zachodniej*. T. 3. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1971. S. 91-175.
22. Hardt M. Hesse, Elbe, Saale and the Frontiers of the Carolingian Empire. *The Transformation of Frontiers* / Ed. Walter Pohl, Ian Wood and Helmut Reimitz. Leiden: Brill, 2001. P. 219-232.
23. Fritze W. H. Grossmähren und die Slawen an Elbe und Ostsee. *Frühzeit zwischen Ostsee und Donau: ausgewählte Beiträge zum geschichtlichen Werden im östlichen Mitteleuropa vom 6. bis zum 13. Jahrhundert*. Berlin: Duncker & Humblot, 1982. S. 100-110.
24. Hanewinkel Ch. Die politische Bedeutung der Elbslawen im Hinblick auf die Herrschaftsveränderungen im ostfränkischen Reich und in Sachsen von 887-936: Politische Skizzen zu den östlichen Nachbarn im 9. und 10. Jahrhundert: Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Westfälischen Wilhelms-Universität zu Münster. Münster, 2004. URL: <https://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:hbz:6-86629460389>
25. Rossignol S. Les Dalemiciens face aux Francs. Conflits, tribut et structures sociales (IXe-XIe siècle). *Pillages, tributs, captifs. Prédation et sociétés de l'Antiquité tardive au haut Moyen Âge* / Sous la direction de Rodolphe Keller et Laury Sarti. Paris: Éditions de la Sorbonne, 2018. S. 139-160.
26. Collins R. Charlemagne. Toronto: University of Toronto Press, 1998. 252 p.
27. McKitterick R. Królestwa Karolingów 751-987. Władza – konflikty – kultura / Tłum. Bartosz Hlebowicz, Mateusz Wilk. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2013. 452 s.
28. McKitterick R. Charlemagne: The Formation of a European Identity. New York: Cambridge University Press, 2008. 460 p.
29. Goldberg E. J. Struggle for Empire: Kingship and Conflict under Louis the German, 817-876. Ithaca and London: Cornell University Press, 2006. 416 p.
30. Costambeys M., Innes M., MacLean S. The Carolingian World. New York: Cambridge University Press, 2011. 505 p.
31. Nelson J. L. King and Emperor. A New Life of Charlemagne. Oakland: University of California Press, 2021. 704 p.
32. Ронин В. К. О «власти» Карла Великого над славянами. *Советское славяноведение*. 1984. № 1. С. 33-45.
33. Annales Mettenses Priores / Primum recognovit B. de Simson. *MGH. SS rer. Germ. Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani*, 1905. 119 p.
34. Sieniawski K. E. Pogląd na dzieje Słowian zachodnio-północnych między Łabą (Elbą) a granicami dawnej Polski od czasu wystąpienia ich na widownię dziejową aż do utraty politycznego bytu i znamion narodowych. Gniezno: J. B. Lange, 1881. 469 s.
35. Annales Fuldenses / Post editionem G. H. Pertzii recognovit Fridericus Kurze. *MGH. SS rer. Germ. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani*, 1891. 152 p.
36. Nalepa J. Z problematyki Słowiańszczyzny plemiennej nad Łabą środkową i Hawelą – głównie w czasach Karola Wielkiego. *Slavia Occidentalis*. 1998. T. 55. S. 69-91.
37. Ludat H. An Elbe und Oder um das Jahr 1000. Skizzen zur Politik des Ottonenreiches und der slawischen Mächte in Mitteleuropa. Köln-Wien: Böhlau-Verlag, 1971. 210 s.
38. Dralle L. Slavische Herrschaft zwischen mittlerer Elbe und Oder vom 8. bis 10. Jahrhundert. *Slavia Antiqua*. 1980. T. 27. S. 43-64.
39. Sułowski Z. Słowiańskie organizacje polityczne nad Bałtykiem. *Roczniki Historyczne*. 1960. T. 26. S. 55-88.

40. Sułowski Z. Sporne problemy dziejów związku Wieleatów-Luciców. *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską: Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28-29 IV 1980 r.* / Pod redakcją Jerzego Strzelczyka. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. S. 155-165.
41. Sułowski Z. Geneza i upadek państwa Wieleatów-Luciców. *Kwartalnik Historyczny*. 1963. T. 70. S. 325-340.
42. Labuda G. Civitas Dragaviti. Zu den fränkisch-slavischen Beziehungen am Ende des 8. Jahrhunderts. *Europa Slavica – Europa Orientalis. Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag* / Hrsg. Klaus-Detlev Grothusen, Klaus Zernack. Berlin: Duncker & Humblot, 1980. S. 87-98.
43. Leciejewicz L. Słowianie zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1989. 424 s.
44. Strzelczyk J. Połabszczyzna zapomniana. Część III: Drogowit, czyli z kim wojował Karol Wielki? *Przegląd Zachodniopomorski*. 1998. T. 13. № 42. Z. 4. S. 9-32.
45. Рудь М. О. Етнополітичні процеси у Полаб'ї у VI-VIII ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія*. 2011. Вип. 106. С. 48-51.
46. Sochacki J. Związek Lucicki – między Polską a cesarstwem do 1002 r. *Slavia Antiqua*. 2006. T. 47. S. 17-48.
47. Babij P. Wojskowość Słowian Połabskich. T. 1. Wrocław: Wydawnictwo Chronicon, 2017. 335 s.
48. Łowmiański H. Początki Polski: z dziejów słowian w I tysiącleciu n.e. T. 5. Warszawa: PWN, 1973. 629 s.
49. Hellmann M. Grundzüge der Verfassungsstruktur der Liutizen. *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder* / Hrsg. von Herbert Ludat. Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag, 1960. S. 103-113.
50. Dralle L. Slaven an Havel und Spree: Studien zur Geschichte des hevellisch-wilzischen Fürstentums (6. bis 10. Jahrhundert). Berlin: Duncker & Humblot, 1981. 336 s.
51. Myśliński K. Zagadnienie roli ziem nad Hawelą i Sprewą jako politycznego ośrodka plemion wieleckich w okresie VIII-X wieku. *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską: Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28-29 IV 1980 r.* / Pod redakcją Jerzego Strzelczyka. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. S. 133-153.
52. Strzelczyk J. Rewizja dziejów Wieleatów-Luciców. *Studia Historica Slavo-Germanica*. 1983. T. 11. S. 117-132.
53. Вацеба Р. М. Етнокультурна структура слов'янського Полаб'я у VII-IX ст. і вплив порубіжжя на державотворчі процеси. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 51. С. 383-395.
54. Vatscha R. Charlemagne and the Veleti Slavs: Reconstructing the Campaign of 789. *Frühmittelalterliche Studien*. 2021. Vol. 55. P. 89-113.
55. Fragmentum annalium Chesnii. *MGH. SS. T. 1* / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 34.
56. Annales Laureshamenses. *MGH. SS. T. 1* / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 22-39.
57. Annales Nazariani. *MGH. SS. T. 1* / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 23-44.
58. Annales Sancti Amandi. *MGH. SS. T. 1* / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 6-14.

59. *Diplomata Caroli Magni. № 129. MGH. Diplomata Karolinorum. T. 1. Pippini, Carlomanni, Caroli Magni diplomata* / Ed. Engelbert Mühlbacher. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1906. P. 179-180.
60. *Annales Alamannici. MGH. SS. T. 1* / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii aulici Hahniani, 1826. P. 22-60.
61. *Annales Guelferbytani. MGH. SS. T. 1* / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 23-46.
62. *Chronicon Moissiacense. MGH. SS. T. 1* / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 280-313.
63. Prinz F. Niemcy – narodziny państwa: Celtowie, Rzymianie, Germanie / Tł. Dorota Fałkowska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2015. 291 s.
64. Godłowski K. Problem chronologii początków osadnictwa słowiańskiego na ziemiach połabskich w świetle archeologii. *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28-29 IV 1980 r.* / Pod redakcją Jerzego Strzelczyka. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. S. 35-50.
65. Bathe M. Die Sicherung der Reichsgrenze an der Mittelalbe durch Karl den Großen. *Sachsen und Anhalt: Jahrbuch der Landesgeschichtlichen Forschungsstelle für die Provinz Sachsen und für Anhalt.* 1940. Bd. 16. S. 1-44.
66. Grimm P. Archäologische Beiträge zur Siedlungs- und Verfassungsgeschichte der Slawen im Elb-Saalegebiet. *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder* / Hrsg. Herbert Ludat. Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag, 1960. S. 15-26.
67. McKitterick R. *History and Memory in the Carolingian World.* Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 337 p.
68. Hen Yi. The Annals of Metz and the Merovingian past. *The Uses of the Past in the Early Middle Ages* / Ed. Yitzhak Hen & Matthew Innes. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. P. 175-190.
69. Войтович Л. В. «Баварський географ»: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст. *Український історичний журнал.* 2009. № 5. С. 12-34.
70. *Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii. Bayerische Staatsbibliothek.* Clm 560. Fol. 149 v.-150 r. URL: http://daten.digital-e-sammlungen.de/bsb00079145/image_320
71. *Annales Tiliani. MGH. SS. T. 1* / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 219-224.
72. *Annales Maximiniani. MGH. SS. T. 13* / Ed. G. Waitz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1881. P. 19-25.
73. *Reginonis Chronicon. Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi* / Ed. Fridericus Kurze. *MGH. SS rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1890. P. 1-153.
74. *Annales Quedlinburgenses* / Hrsg. Martina Giese. *MGH. SS rer. Germ. T. 72.* Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 2004. 680 p.
75. *Annalista Saxo* / Hrsg. Klaus Nass. *MGH. SS. T. 37.* Hannoverae: Hahnsche Buchhandlung, 2006. 752 p.
76. *Karoli ad Ghaerbaldum episcopum epistola. MGH. Capitularia regum Francorum. T. 1* / Ed. Alfredus Boretius. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1883. № 124. P. 244-246.
77. *Annales Sithienses. MGH. SS. T. 13* / Ed. G. Waitz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1881. P. 34-38.
78. *Historia Langobardorum codicis Gothani* / Ed. G. Waitz. *MGH. Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI-IX.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1878. P. 7-11.

79. Cosmae Pragensis Chronica Boemorum / Hrsg. von Bertold Bretholz. *MGH. SS. rer. Germ. Nova series*. T. 2. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1923. 296 p.
80. Capitulare Missorum in Theodonis villa datum secundum, generale. *MGH. Capitularia regum Francorum*. T. 1 / Ed. Alfredus Boretius. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1883. № 44. P. 122-126.
81. Diplomata Caroli Magni. № 293. *MGH. Diplomata Karolinorum*. T. 1. *Pippini, Carlomanni, Caroli Magni diplomata* / Ed. Engelbert Mühlbacher. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1906. P. 436-438.
82. Divisio regnorum. *MGH. Capitularia regum Francorum*. T. 1 / Ed. Alfredus Boretius. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1883. № 45. P. 126-130.
83. Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. T. 3. Poznań: Druk Dziennika Poznańskiego, 1892. 689 s.
84. Verbruggen J. F. The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages from the Eighth Century to 1340 / Transl. by Sumner Willard and R. W. Southern. Woodbridge: The Boydell Press, 1997. 410 p.
85. Close F. Les Annales Maximiniani, un récit original de l'ascension des Carolingiens. *Bibliothèque de l'école des chartes*. 2010. T. 168. P. 303-325.
86. Capitula de causis diversis. *MGH. Capitularia regum Francorum*. T. 1 / Ed. Alfredus Boretius. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1883. № 49. P. 135-136.
87. Грацианский Н. Карл Великий и славяне. *Исторический журнал*. 1945. № 3. С. 21-27.
88. Chronica domni Sigeberti Gemblacensis monachi / Ed. Ludowicus Conradus Bethmann. *MGH. SS*. T. 6. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1844. P. 300-374.
89. Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności / Tł. ze słow. H. N. Bońkowski. Poznań: Wyd. PTPN, 2003. 796 s.
90. Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. T. 2. Poznań: Druk Dziennika Poznańskiego, 1889. 997 s.
91. Niederle L. Slovanské starožitnosti. Díl 3. Původ a počátky Slovanů západních. Praha: Brusník & Kohout, 1919. 259 s.
92. Helbig H. Die slawische Siedlung im sorbischen Gebiet. *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder* / Hrsg. Herbert Ludat. Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag, 1960. S. 27-64.
93. Melleno D. Between Borders. Franks, Danes, and Abodrites in the trans Elben World up to 827. *Early Medieval Europe*. 2017. Vol. 25. Issue 3. P. 359-385.
94. Bachrach B. S. Charlemagne's early campaigns (768-777): a diplomatic and military analysis. Leiden & Boston: Brill, 2013. 723 p.
95. Вацеба Р. Система влади у сербських князівствах Ельбо-Заальського межиріччя у IX – на початку X ст. *Проблеми слов'янознавства*. 2018. Вип. 67. С. 81-103.
96. Annales Bertiniani / Ed. G. Waitz. *MGH. SS. rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1883. 173 p.
97. Henning J. Civilization versus Barbarians? Fortification Techniques and Politics in Carolingian and Ottonian Borderlands. *Borders, Barriers, and Ethnogenesis: Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages* / Ed. Florin Curta. Turnhout: Brepols Publishers, 2005. P. 23-34.
98. Annales Laurissenses minores. *MGH. SS*. T. 1 / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlicii Hahniani, 1826. P. 114-123.
99. Thegani Vita Hludowici imperatoris. *MGH. SS*. T. 2 / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlicii Hahniani, 1829. P. 585-604.
100. Wolfram H. The Creation of the Carolingian Frontier-System c. 800. *The Transformation of Frontiers* / Ed. Walter Pohl, Ian Wood and Helmut Reimitz. Leiden: Brill, 2001. P. 233-245.
101. Tyszkiewicz L. A. Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich. *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską. Materiały z konferencji naukowej*,

- zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28-29 IV 1980 r.* / Pod redakcją Jerzego Strzelczyka. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. S. 109-131.
102. Aimoini monachi, qui antea Annonii nomine editus est. *Historiæ Francorum Lib. V. Cum indice copiosissimo, qui etiam locorum communium ac epitomes vicem supplet.* Parisiis: Wechel, 1567. 795 p.
 103. *Vita Hludowici imperatoris. MGH. SS. T. 2 / Ed. G. H. Pertz.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1829. P. 604-648.
 104. *Nithardi Historiarum libri IIII / Ed. Ernestus Müller. MGH. SS rer. Germ.* Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1907. 61 p.
 105. *The annals of St-Bertin / Translated and annotated by Janet L. Nelson. Ninth-century histories.* Vol. 1. Manchester and New York: Manchester University Press, 1991. 267 p.
 106. *The Annals of Fulda / Translated and annotated by Timothy Reuter. Ninth-century histories.* Vol. 2. Manchester and New York: Manchester University Press, 1992. 174 p.
 107. Sochacki J. Niemcy. *Początki państw.* Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2016. 383 s.
 108. Epperlein S. Die Kämpfe zwischen Slawen, Franken und Sachsen und die fränkische Eroberungspolitik. *Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neißة vom 6. bis 12. Jahrhundert / Hrsg. J. Herrmann.* Berlin: Akademie-Verlag, 1985. S. 326-333.
 109. Łowmiański H. *Początki Polski: z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.* T. 3. Warszawa: PWN, 1967. 519 s.
 110. *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych / Red. Gerard Labuda.* Poznań: Wydaw. PTPN "Sorus", 1999. 275 s.
 111. *Diplomata Ottonis II. № 193. MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae.* T. 2. *Ottonis II. et III. diplomata.* Pars prior. *Ottonis II. diplomata.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888. P. 220-221.
 112. *Diplomata Ottonis I. № 65. MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae.* T. 1. *Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. diplomata.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1879-1884. P. 146.
 113. *Diplomata Ottonis I. № 231. MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae.* T. 1. *Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. diplomata.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1879-1884. P. 316-317.
 114. *Diplomata Ottonis II. № 30. MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae.* T. 2. *Ottonis II. et III. diplomata.* Pars prior. *Ottonis II. diplomata.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888. P. 39-40.
 115. Riché P. *Karolingowie: ród który stworzył Europę / Przeł. Agnieszka Kuryś.* Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1997. 393 s.
 116. *Regino of Prüm's Chronicle. History and politics in late Carolingian and Ottonian Europe: The Chronicle of Regino of Prüm and Adalbert of Magdeburg / Translated and annotated by Simon Maclean.* Manchester and New York: Manchester University Press, 2009. P. 61-231.
 117. Санчук Г. Э. *Формирование государственности и раннефеодальной народности у сарбов. Этносоциальная структура раннефеодальных славянских государств и народностей /* Ред. Г. Г. Литаврин. Москва: Наука, 1987. С. 97-107.
 118. Bachrach D. S. *Niemiecka sztuka wojenna w czasach Mieszka I / Tłum. Grzegorz Smółka.* Oświęcim: Napoleon V, 2018. 332 s.
 119. *Annales Xantenses qui dicuntur. Annales Xantenses et Annales Vedastini / Ed. B. de Simson. MGH. SS rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1909. P. 1-33.
 120. Łowmiański H. *Początki Polski: z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.* T. 4. Warszawa: PWN, 1970. 539 s.

121. Goldberg E. J. Ludwig der Deutsche und Mähren: Eine Studie zu karolingischen Grenzkriegen im Osten. *Ludwig der Deutsche und seine Zeit* / Hrsg. Wilfried Hartmann. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2004. S. 67-94.
122. Ludowici Germanici diplomata. № 72. *MGH. Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum*. T. 1. *Ludowici Germanici, Karolomanni, Ludowici Iunioris diplomata* / Ed. P. Kehr. Berolini: Apud Weidmannos, 1934. P. 101-102.
123. Вацеба Р. М. Ранні держави дружинного типу у Слов'янському Полаб'ї (кінець VIII – перша третина X ст.): система влади і її трансформації: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія». Львів, 2018. 285 с.
124. Fritze W. Beobachtung zu Entstehung und Wesen des Lutizenbundes. *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*. 1958. Bd. 7. S. 1-38.
125. Havlík L. Slované v anglosaské chorografii Alfréda Velikého. *Vznik a počátky Slovanů (Origines et debute des Slaves)* / Red. J. Eisner. Díl 5. Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd, 1964. S. 53-85.
126. King Alfred's Orosius / Ed. by Henry Sweet. M. A. Part 1. Old-English text and latin original. London: N. Trübner & co., 1883. 299 p.
127. Możdzioch S. Śląsk wczesnośredniowieczny w świetle badań archeologicznych i historycznych – crambe bis cocta? *Civitas Schinesghe cum pertinentiis* / Red. Wojciech Chudziak. Toruń: Wydawnictwo UMK, 2003. S. 51-87.
128. Kurnatowscy Z. i S. Rola szlaków komunikacyjnych w wykreowaniu i dalszym rozwoju wczesnopaństwowych ośrodków stołecznych. *Instantia est mater doctrinae. Księga jubileuszowa prof. dr hab. Władysława Filipowiaka* / Red. E. Wilgocki. Szczecin: "RECTO", 2001. S. 93-100.
129. Касторскій М. Вліяніе Каролингской династїи на славянскїя племена. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенїя*. 1839. № 24. С. 16-60.
130. Annales Hildesheimenses / Ed. Georgius Waitz. *MGH. SS rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1878. 69 p.
131. Annales Altahenses maiores / Ed. Edmundus L. B. ab Oefele. *MGH. SS rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1891. 105 p.
132. Polek K. Państwo wielkomorawskie i jego sąsiedzi. Kraków: Wydaw. Naukowe WSP, 1994. 149 s.
133. Wachowski K. Słowiańszczyzna zachodnia / Posłowiem zaopatrzył Gerard Labuda. Poznań: Wydawnictwo PTPN, 2000. 178 s.
134. Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon / Hrsg. von R. Holtzmann. *MGH. SS. rer. Germ. Nova series*. T. 9. Berolini: Apud Weidmannos, 1935. 631 p.
135. Matla M. Czechy. *Początki państw*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2014. 312 s.
136. (Adalberti) Continuatio Reginonis. *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi* / Ed. Fridericus Kurze. *MGH. SS rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1890. P. 154-179.

References

1. Pertz, G. H. & Kurze, F. (eds.) (1895). Annales qui dicuntur Einhardi. In *Annales regni Francorum inde a. 741 usque ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.). p. 3-115. [In Latin].
2. Pertz, G. H. & Kurze, F. (eds.) (1895). Annales regni Francorum (Annales Laurissenses maiores). In *Annales regni Francorum inde a. 741 usque ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.). p. 2-178. [In Latin].

3. Jenkins, R. (ed.) (2016). *Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio: A Commentary*. Washington D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection. [In English].
4. Dvornik, F. (1956). *The Slavs: Their Early History and Civilization*. Boston: American Academy of Arts and Sciences. [In English].
5. Vatešba, R. M. (2022). The Rise of the White Serbia in the Light of the Merovingians' Thuringia Policy. *Problems of World History: Scientific Journal*. 17. p. 42-84. [In Ukrainian].
6. Nalepa, J. (1953). Wyprawa Franków na Wieletołów w 789 r. *Slavia Antiqua*. 4. p. 210-230. [In Polish].
7. Pertz, G. H. & Waitz, G. (eds.) (1911). *Einhardi Vita Karoli Magni*. Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.) [In Latin].
8. Hardt, M. (2020). The Merovingians, the Avars, and the Slavs. In Effros, B. and Moreira, I. (eds.) *The Oxford Handbook of the Merovingian World*. New York: Oxford University Press. p. 424-441. [In English].
9. Strzelczyk, J. (1976). *Słowianie i Germanie w Niemczech środkowych we wczesnym średniowieczu*. Poznań: UAM. [In Polish].
10. Brachmann, H. (1978). *Slawische Stämme an Elbe und Saale: zu ihrer Geschichte und Kultur im 6. bis 10. Jh., auf Grund archäologischer Quellen*. Berlin: Akademie-Verlag. [In German].
11. Dušek, S. (1983). *Geschichte und Kultur der Slawen in Thüringen*. Weimar: Museum für Ur- und Frühgeschichte Thüringens. [In German].
12. Kälble, M. (2009). Ethnogenese und Herzogtum Thüringen im Frankenreich (6.-9. Jahrhundert). In Castritius, H., Geuenich, D. and Werner, M. (eds.) *Die Frühzeit der Thüringer*. Berlin-New York: De Gruyter. p. 329-414. [In German].
13. Krusch, B. (ed.) (1888). *Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Scholastici libri IV cum Continuationibus*. In *MGH. SS rer. Merov.* 2. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 1-194. [In Latin].
14. Fritze, W. (1979). Zur Bedeutung der Awaren für die slawische Ausdehnungsbewegung im frühen Mittelalter. *Zeitschrift für Ostforschung*. 28 (3). p. 498-545. [In German].
15. Bogusławski, W. J. (1861). *Rys dziejów serbo-łużyckich*. Petersburg: Druk Jozafata Ohryzki. [In Polish].
16. Brankač, J. & Mětk, F. (1974). *Geschichte der Sorben*. 1. Von den Anfängen bis 1789. Bautzen: Domowina-Verlag. [In German].
17. Schulze, E. O. (1896). *Die Kolonisierung und Germanisierung der Gebiete zwischen Saale und Elbe*. Leipzig: bei S. Hirzel. [In German].
18. Widajewicz, J. (1948). *Serbowie nadłabscy*. Kraków: L. Anczyc i Sp. [In Polish].
19. Szrejter, A. (2014). *Pod pogańskim sztandarem. Dzieje tysiąca wojen Słowian połabskich od VII do XII wieku*. Warszawa: Instytut Wydawniczy ERICA. [In Polish].
20. Třeštík, D. (2009). *Powstanie Wielkich Moraw. Morawianie, Czesi i Europa Środkowa w latach 791-871*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. [In Polish].
21. Labuda, G. (1971). Marchie Niemieckie na pograniczu Słowiańskim w VIII–XII wieku. In *Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny zachodniej*. 3. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. p. 91-175. [In Polish].
22. Hardt, M. (2001). Hesse, Elbe, Saale and the Frontiers of the Carolingian Empire. In Pohl, W., Wood, I. and Reimitz, H. (eds.) *The Transformation of Frontiers*. Leiden: Brill. p. 219-232. [In English].
23. Fritze, W. H. (1982). Grossmähren und die Slawen an Elbe und Ostsee. In *Frühzeit zwischen Ostsee und Donau: ausgewählte Beiträge zum geschichtlichen Werden im östlichen Mitteleuropa vom 6. bis zum 13. Jahrhundert*. Berlin: Duncker & Humblot. p. 100-110. [In German].
24. Hanewinkel, Ch. (2004). *Die politische Bedeutung der Elbslawen im Hinblick auf die Herrschaftsveränderungen im ostfränkischen Reich und in Sachsen von 887–936: Politische*

- Skizzen zu den östlichen Nachbarn im 9. und 10. Jahrhundert*: Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Westfälischen Wilhelms-Universität zu Münster. [Online] Available from: <https://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:hbz:6-86629460389> [In German].
25. Rossignol, S. (2018). Les Dalemiciens face aux Francs. Conflits, tribut et structures sociales (IXe–XIe siècle). In Keller, R. and Sarti, L. (eds.) *Pillages, tributs, captifs. Prédation et sociétés de l'Antiquité tardive au haut Moyen Âge*. Paris: Éditions de la Sorbonne. p. 139-160. [In French].
 26. Collins, R. (1998). *Charlemagne*. Toronto: University of Toronto Press. [In English].
 27. McKitterick, R. (2013). *Królestwa Karolingów 751–987. Władza – konflikty – kultura*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. [In Polish].
 28. McKitterick, R. (2008). *Charlemagne: The Formation of a European Identity*. New York: Cambridge University Press. [In English].
 29. Goldberg, E. J. (2006). *Struggle for Empire: Kingship and Conflict under Louis the German, 817–876*. Ithaca and London: Cornell University Press. [In English].
 30. Costambeys, M., Innes, M. & MacLean, S. (2011). *The Carolingian World*. New York: Cambridge University Press. [In English].
 31. Nelson, J. L. (2021). *King and Emperor. A New Life of Charlemagne*. Oakland: University of California Press. [In English].
 32. Ronin, V. K. (1984). О «власти» Карла Великого над славянами [On Charlemagne's "authority" among the Slavs]. *Sovetskoe slavjanovedenie [Soviet Slavic studies]*. 1. p. 33-45. [In Russian].
 33. de Simson, B. (ed.) (1905). *Annales Mettenses Priores*. Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.) [In Latin].
 34. Sieniawski, K. E. (1881). *Pogląd na dzieje Słowian zachodnio-północnych między Łabą (Elbą) a granicami dawnej Polski od czasu wystąpienia ich na widownię dziejową aż do utraty politycznego bytu i znamion narodowych*. Gniezno: J. B. Lange. [In Polish].
 35. Pertz, G. H. & Kurze, F. (eds.) (1891). *Annales Fuldenses*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.) [In Latin].
 36. Nalepa, J. (1998). Z problematyki Słowiańszczyzny plemiennej nad Łabą środkową i Hawelą – głównie w czasach Karola Wielkiego. *Slavia Occidentalis*. 55. p. 69-91. [In Polish].
 37. Ludat, H. (1971). *An Elbe und Oder um das Jahr 1000. Skizzen zur Politik des Ottonenreiches und der slavischen Mächte in Mitteleuropa*. Köln-Wien: Böhlau-Verlag. [In German].
 38. Dralle, L. (1980). Slavische Herrschaft zwischen mittlerer Elbe und Oder vom 8. bis 10. Jahrhundert. *Slavia Antiqua*. 27. p. 43-64. [In German].
 39. Sułowski, Z. (1960). Słowiańskie organizacje polityczne nad Bałtykiem. *Roczniki Historyczne*. 26. p. 55-88. [In Polish].
 40. Sułowski, Z. (1981). Sporne problemy dziejów związku Wieleńców-Luciców. In Strzelczyk, J. (ed.) *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28-29 IV 1980 r.* Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. p. 155-165. [In Polish].
 41. Sułowski, Z. (1963). Geneza i upadek państwa Wieleńców-Luciców. *Kwartalnik Historyczny*. 70. p. 325-340. [In Polish].
 42. Labuda, G. (1980). Civitas Dragaviti. Zu den fränkisch-slavischen Beziehungen am Ende des 8. Jahrhunderts. In Grothusen, K.-D. and Zernack, K. (eds.) *Europa Slavica – Europa Orientalis. Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag*. Berlin: Duncker & Humblot. p. 87-98. [In German].
 43. Leciejewicz, L. (1989). *Słowianie zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. [In Polish].
 44. Strzelczyk, J. (1998). Połabszczyzna zapomniana. Część III: Drogowit, czyli z kim wojował Karol Wielki? *Przegląd Zachodniopomorski*. 13 (42). p. 9-32. [In Polish].

45. Rud', M. O. (2011). Etnopolitychni protsesy u Polab'i u VI–VIII st. [Ethnopolitical processes in Polabia in VI–VIII centuries]. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*. 106. p. 48-51. [In Ukrainian].
46. Sochacki, J. (2006). Związek Lucicki – między Polską a cesarstwem do 1002 r. *Slavia Antiqua*. 47. p. 17-48. [In Polish].
47. Babij, P. (2017). *Wojskowość Słowian Połabskich*. 1. Wrocław: Wydawnictwo Chronicon. (Wrocławskie Studia z Historii Wojskowości 5). [In Polish].
48. Łowmiański, H. (1973). *Początki Polski: z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.* 5. Warszawa: PWN. [In Polish].
49. Hellmann, M. (1960). Grundzüge der Verfassungsstruktur der Liutizen. In Ludat, H. (ed.) *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder*. Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag. p. 103-113. [In German].
50. Dralle, L. (1981). *Slaven an Havel und Spree: Studien zur Geschichte des hevellisch-wilzischen Fürstentums (6. bis 10. Jahrhundert)*. Berlin: Duncker & Humblot. [In German].
51. Myśliński, K. (1981). Zagadnienie roli ziem nad Hawelą i Sprewą jako politycznego ośrodka plemion wieleckich w okresie VIII-X wieku. In Strzelczyk, J. (ed.) *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28-29 IV 1980 r.* Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. p. 133-153. [In Polish].
52. Strzelczyk, J. (1983). Rewizja dziejów Wioletów-Luciców. *Studia Historica Slavo-Germanica*. 11. p. 117-132. [In Polish].
53. Vateba, R. M. (2018). The 7th–9th century ethnocultural structure of Slavic Polabya & the influence of borderlands on state formation processes. *Zaporizhzhia Historical Review*. 1 (51). p. 383-395. [In Ukrainian].
54. Vateba, R. (2021). Charlemagne and the Veleti Slavs: Reconstructing the Campaign of 789. *Frühmittelalterliche Studien*. 55. p. 89-113. [In English].
55. Pertz, G. H. (ed.) (1826). Fragmentum annalium Chesnii. In *MGH. SS. 1*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani. p. 34. [In Latin].
56. Pertz, G. H. (ed.) (1826). Annales Laureshamenses. In *MGH. SS. 1*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani. p. 22-39. [In Latin].
57. Pertz, G. H. (ed.) (1826). Annales Nazariani. In *MGH. SS. 1*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani. p. 23-44. [In Latin].
58. Pertz, G. H. (ed.) (1826). Annales Sancti Amandi. In *MGH. SS. 1*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani. p. 6-14. [In Latin].
59. Mühlbacher, E. (ed.) (1906). Diplomata Caroli Magni. № 129. In *MGH. Diplomata Karolinorum*. 1. Pippini, Carlomanni, Caroli Magni diplomata. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 179-180. [In Latin].
60. Pertz, G. H. (ed.) (1826). Annales Alamannici. In *MGH. SS. 1*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii aulici Hahniani. p. 22-60. [In Latin].
61. Pertz, G. H. (ed.) (1826). Annales Guelferbytani. In *MGH. SS. 1*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani. p. 23-46. [In Latin].
62. Pertz, G. H. (ed.) (1826). Chronicon Moissiacense. In *MGH. SS. 1*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani. p. 280-313. [In Latin].
63. Prinz, F. (2015). *Niemcy – narodziny państwa: Celtowie, Rzymianie, Germanie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. [In Polish].
64. Godłowski, K. (1981). Problem chronologii początków osadnictwa słowiańskiego na ziemiach połabskich w świetle archeologii. In Strzelczyk, J. (ed.) *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28-29 IV 1980 r.* Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. p. 35-50. [In Polish].

65. Bathe, M. (1940). Die Sicherung der Reichsgrenze an der Mittel-Elbe durch Karl den Großen. *Sachsen und Anhalt: Jahrbuch der Landesgeschichtlichen Forschungsstelle für die Provinz Sachsen und für Anhalt*. 16. p. 1-44. [In German].
66. Grimm, P. (1960). Archäologische Beiträge zur Siedlungs- und Verfassungsgeschichte der Slawen im Elb-Saalegebiet. In Ludat, H. (ed.) *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder*. Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag. p. 15-26. [In German].
67. McKitterick, R. (2004). *History and Memory in the Carolingian World*. Cambridge: Cambridge University Press. [In English].
68. Hen, Yi. (2000). The Annals of Metz and the Merovingian past. In Hen, Yi. and Innes, M. (ed.) *The Uses of the Past in the Early Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press. p. 175-190. [In English].
69. Voitovych, L. V. (2009). "Bavars'kyi heohraf": sprobа etnolokalizatsii naseleння Central'no-Skhidnoi Yevropy IX st. ["Geographus Bavarus": an attempt of ethnocolonization of population of the 9th-century Central and Eastern Europe]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*. 5. p. 12-34. [In Ukrainian].
70. Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii. In *Bayerische Staatsbibliothek*. Clm 560. fol. 149 v.-150 r. [Online] Available from: http://daten.digital-sammlungen.de/bsb00079145/image_320 [In Latin].
71. Pertz, G. H. (ed.) (1826). Annales Tiliani. In *MGH. SS*. 1. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani. p. 219-224. [In Latin].
72. Waitz, G. (ed.) (1881). Annales Maximiniani. In *MGH. SS*. 13. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 19-25. [In Latin].
73. Kurze, F. (ed.) (1890). Reginonis Chronicon. In *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.). p. 1-153. [In Latin].
74. Giese, M. (ed.) (2004). *Annales Quedlinburgenses*. Hannover: Hahnsche Buchhandlung. (MGH. SS rer. Germ. 72). [In Latin].
75. Nass, K. (ed.) (2006). *Annalista Saxo*. Hannoverae: Hahnsche Buchhandlung. (MGH. SS 37). [In Latin].
76. Boretius, A. (ed.) (1883). Karoli ad Ghaerbaldum episcopum epistola. In *MGH. Capitularia regum Francorum*. 1. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. № 124. p. 244-246. [In Latin].
77. Waitz, G. (ed.) (1881). Annales Sithienses. In *MGH. SS*. 13. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani. p. 34-38. [In Latin].
78. Waitz, G. (ed.) (1878). Historia Langobardorum codicis Gothani. In *MGH. Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI-IX*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 7-11. [In Latin].
79. Bretholz, B. (ed.) (1923). *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung. (MGH. SS. rer. Germ. Nova series 2). [In Latin].
80. Boretius, A. (ed.) (1883). Capitulare Missorum in Theodonis villa datum secundum, generale. In *MGH. Capitularia regum Francorum*. 1. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. № 44. p. 122-126. [In Latin].
81. Mühlbacher, E. (ed.) (1906). Diplomata Caroli Magni. № 293. In *MGH. Diplomata Karolinorum*. 1. Pippini, Carlomanni, Caroli Magni diplomata. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 436-438. [In Latin].
82. Boretius, A. (ed.) (1883). Divisio regnorum. In *MGH. Capitularia regum Francorum*. 1. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. № 45. p. 126-130. [In Latin].
83. Bogusławski, W. (1892). *Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w.* 3. Poznań: Druk Dziennika Poznańskiego. [In Polish].

84. Verbruggen, J. F. (1997). *The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages from the Eighth Century to 1340*. Woodbridge: The Boydell Press. [In English].
85. Close, F. (2010). Les Annales Maximiniani, un récit original de l'ascension des Carolingiens. *Bibliothèque de l'école des chartes*. 168. p. 303-325. [In French].
86. Boretius, A. (ed.) (1883). Capitula de causis diversis. In *MGH. Capitularia regum Francorum*. 1. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. № 49. p. 135-136. [In Latin].
87. Gracianskij, N. (1945). Karl Velikij i slavjane [Charlemagne and the Slavs]. *Istoricheskij zhurnal [Historical journal]*. 3. p. 21-27. [In Russian].
88. Bethmann, L. C. (ed.) (1844). Chronica domni Sigeberti Gemblacensis monachi. In *MGH. SS*. 6. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 300-374. [In Latin].
89. Szafarzyk, P. (2003). *Słowiańskie starożytności*. Poznań: Wyd. PTPN. [In Polish].
90. Bogusławski, W. (1889). *Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w.* 2. Poznań: Druk Dziennika Poznańskiego. [In Polish].
91. Niederle, L. (1919). *Slovanské starožitnosti*. 3. Původ a počatky Slovanů západních. Praha: Brusnik & Kohout. [In Czech].
92. Helbig, H. (1960). Die slawische Siedlung im sorbischen Gebiet. In Ludat, H. (ed.) *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder*. Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag. p. 27-64. [In German].
93. Melleno, D. (2017). Between Borders. Franks, Danes, and Abodrites in the trans Elben World up to 827. *Early Medieval Europe*. 25 (3). p. 359-385. [In English].
94. Bachrach, B. S. (2013). *Charlemagne's early campaigns (768-777): a diplomatic and military analysis*. Leiden & Boston: Brill. [In English].
95. Vateba, R. (2018). The political system of Sorbian principalities between the Elbe and Saale rivers in the 9th and early 10th century. *Problems of Slavonic Studies*. 67. p. 81-103. [In Ukrainian].
96. Waitz, G. (ed.) (1883). *Annales Bertiniani*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.) [In Latin].
97. Henning, J. (2005). Civilization versus Barbarians? Fortification Techniques and Politics in Carolingian and Ottonian Borderlands. In Curta, F. (ed.) *Borders, Barriers, and Ethnogenesis: Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*. Turnhout: Brepols Publishers. p. 23-34. [In English].
98. Pertz, G. H. (ed.) (1826). Annales Laurissenses minores. In *MGH. SS*. 1. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani. p. 114-123. [In Latin].
99. Pertz, G. H. (ed.) (1829). Thegani Vita Hludowici imperatoris. In *MGH. SS*. 2. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani. p. 585-604. [In Latin].
100. Wolfram, H. (2001). The Creation of the Carolingian Frontier-System C. 800. In Pohl, W., Wood, I. and Reimitz, H. (eds.) *The Transformation of Frontiers*. Leiden: Brill. p. 233-245. [In English].
101. Tyszkiewicz, L. A. (1981). Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich. In Strzelczyk, J. (ed.) *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28-29 IV 1980 r.* Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. p. 109-131. [In Polish].
102. Aimoini monachi, qui antea Annonii nomine editus est. (1567). *Historiæ Francorum Lib. V. Cum indice copiosissimo, qui etiam locorum communium ac epitomes vicem supplet*. Parisiis: Wechel. [In Latin].
103. Pertz, G. H. (ed.) (1829). Vita Hludowici imperatoris. *MGH. SS*. 2. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani. p. 604-648. [In Latin].
104. Müller, E. (ed.) (1907). *Nithardi Historiarum libri IIII*. Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.) [In Latin].

105. Nelson, J. L. (ed.) (1991). *The annals of St-Bertin*. Manchester and New York: Manchester University Press. (Ninth-century histories 1). [In English].
106. Reuter, T. (ed.) (1992). *The Annals of Fulda*. Manchester and New York: Manchester University Press. (Ninth-century histories 2). [In English].
107. Sochacki, J. (2016). *Niemcy*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. (Początki państw). [In Polish].
108. Epperlein, S. (1985). Die Kämpfe zwischen Slawen, Franken und Sachsen und die fränkische Eroberungspolitik. In Herrmann, J. (ed.) *Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. bis 12. Jahrhundert*. Berlin: Akademie-Verlag. p. 326-333. [In German].
109. Łowmiański, H. (1967). *Początki Polski: z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.* 3. Warszawa: PWN. [In Polish].
110. Labuda, G. (ed.) (1999). *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych*. Poznań: Wydawnictwo PTPN & Wydawnictwo SORUS. [In Polish].
111. von Sickel, Th. (ed.) (1888). Diplomata Ottonis II. № 193. In *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. 2. Ottonis II. et III. diplomata. Pars prior. Ottonis II. diplomata. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 220-221. [In Latin].
112. von Sickel, Th. (ed.) (1879-1884). Diplomata Ottonis I. № 65. In *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. 1. Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. diplomata. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 146. [In Latin].
113. von Sickel, Th. (ed.) (1879-1884). Diplomata Ottonis I. № 231. In *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. 1. Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. diplomata. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 316-317. [In Latin].
114. von Sickel, Th. (ed.) (1888). Diplomata Ottonis II. № 30. In *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. 2. Ottonis II. et III. diplomata. Pars prior. Ottonis II. diplomata. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 39-40. [In Latin].
115. Riché, P. (1997). *Karolingowie: ród który stworzył Europę*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen. [In Polish].
116. Maclean, S. (ed.) (2009). Regino of Prüm's Chronicle. In *History and politics in late Carolingian and Ottonian Europe: The Chronicle of Regino of Prüm and Adalbert of Magdeburg*. Manchester and New York: Manchester University Press. p. 61-231. [In English].
117. Sanchuk, G. Je. (1987). Formirovanie gosudarstvennosti i rannefeodal'noj narodnosti u sorbov [Formation of statehood and early feudal nationality among the Sorbs]. In Litavrin, G. G. (ed.) *Jetnosocial'naja struktura rannefeodal'nyh slavyanskikh gosudarstv i narodnostej [Ethno-social structure of the early feudal Slavic states and nationalities]*. Moskva: Nauka. p. 97-107. [In Russian].
118. Bachrach, D. S. (2018). *Niemiecka sztuka wojenna w czasach Mieszka I*. Oświęcim: Napoleon V. [In Polish].
119. de Simson, B. (ed.) (1909). Annales Xantenses qui dicuntur. In *Annales Xantenses et Annales Vedastini*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.). p. 1-33. [In Latin].
120. Łowmiański, H. (1970). *Początki Polski: z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.* 4. Warszawa: PWN. [In Polish].
121. Golberg, E. J. (2004). Ludwig der Deutsche und Mähren: Eine Studie zu karolingischen Grenzkriegen im Osten. In Hartmann, W. (ed.) *Ludwig der Deutsche und seine Zeit*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. p. 67-94. [In German].
122. Kehr, P. (ed.) (1934). Ludowici Germanici diplomata. № 72. In *MGH. Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum*. 1. Ludowici Germanici, Karlomanni, Ludowici Iunioris diplomata. Berolini: Apud Weidmannos. p. 101-102. [In Latin].

123. Vatseba, R.M. (2018). *Ranni derzhavy druzhynnoho typu u Slovians'komu Polab'i (kinets VIII – persha polovyna IX st.): systema vlady i yii transformatsii*: dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: spets. 07.00.02 «Vsesvitnia istoriia» [*The early dryht-type states in Slavic Polabya (the late 8th – first third of the 10th century): political system and its transformations*: dissertation for obtaining the degree of candidate of historical sciences (Ph.D. in History) in specialty 07.00.02 “World History”]. Lviv. [In Ukrainian].
124. Fritze, W. (1958). Beobachtung zu Entstehung und Wesen des Lutizenbundes. *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*. 7. p. 1-38. [In German].
125. Havlík, L. (1964). Slované v anglosaské chorografii Alfréda Velikého. In Eisner, J. (ed.) *Vznik a počátky Slovanů (Origines et debute des Slaves)*. 5. Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd. p. 53-85. [In Czech].
126. Sweet, H. (ed.) (1883). *King Alfred's Orosius*. London: N. Trübner & co. [In Old English].
127. Moździoch, S. (2003). Śląsk wczesnośredniowieczny w świetle badań archeologicznych i historycznych – crambe bis cocta? In Chudziak, W. (ed.) *Civitas Schinesghe cum pertinentiis*. Toruń: Wydawnictwo UMK. p. 51-87. [In Polish].
128. Kurnatowscy, Z. i S. (2001). Rola szlaków komunikacyjnych w wykreowaniu i dalszym rozwoju wczesnopaństwowych ośrodków stołecznych. In Wilgocki, E. (ed.) *Instantia est mater doctrinae. Księga jubileuszowa prof. dr hab. Władysława Filipowiaka*. Szczecin: “RECTO”. p. 93-100. [In Polish].
129. Kastorskij, M. (1839). Vlijanie Karolingskoj dinastii na slavjanskije plemena [The influence of the Carolingian dynasty on the Slavic tribes]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshhenija [Journal of the Ministry of Public Education]*. 24. p. 16-60. [In Russian].
130. Waitz, G. (ed.) (1878). *Annales Hildesheimenses*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.) [In Latin].
131. ab Oefele, E. (ed.) (1891). *Annales Altahenses maiores*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.) [In Latin].
132. Polek, K. (1994). *Państwo wielkomorawskie i jego sąsiedzi*. Kraków: Wydaw. Naukowe WSP. [In Polish].
133. Wachowski, K. (2000). *Słowiańszczyzna zachodnia*. Poznań: Wydawnictwo PTPN. [In Polish].
134. Holtzmann, R. (ed.) (1935). *Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon*. Berolini: Apud Weidmannos. (MGH. SS. rer. Germ. Nova series 9). [In Latin].
135. Matla, M. (2014). *Czechy*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. (Początki państw). [In Polish].
136. Kurze, F. (ed.) (1890). (Adalberti) *Continuatio Reginonis*. In *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.). p. 154-179. [In Latin].

Vatseba R. The Carolingian Policy towards the White Serbs in the late VIIIth and the IXth Century.

The article explores the Slavic policy of Charlemagne and his descendants in the Middle Elbe basin. The main Frankish goals in this sphere of foreign relations were determined, and a periodization of the policy was provided. The author examined the Carolingian diplomatic and military actions towards the principalities of the White Serbs who inhabited the above-mentioned territory. The study focuses on the episodes of the Frankish-Sorbian collaboration and confrontation between 789 and 899, with analysing their international context, discussing their preconditions and results as well as clarifying the course of events.

The author traces the evolution of the Carolingian policy from the military alliance with the high princes of White Serbia in 789–805 to direct interaction with leaders of individual clans and creation of a fortified borderland on the Saale river in 806–840, followed by its administrative centralization and partial entrusting of the frontier affairs to the dukes of the Sorbian March in 841–858. It was demonstrated that until 858 the majority of the Sorbian political elite, with the exception of the Dalaminzi, tended to continue their collaboration with the Carolingians expressed in providing the

military and logistical support for the Frankish campaigns, while the contemporary wars between the Franks and White Serbs were of short-term, sometimes local character. The author revealed their partial correlation with years of crop failure as well as the cases of the Carolingian troops marching through the Middle Elbe basin. Specific conflicts were linked with the transformation of the Sorbian frontier and internal struggle in the Frankish empire.

Subsequently, the paper considers the political circumstances of the rise of the anti-Frankish orientation among the White Serbs. It was concluded that this change occurred in 858, undermined the safety of the Sorbian March and Thuringia, was accompanied with the Sorbian cooperation with the Dalaminzi & Czechs, and later on, led to the White Serbia becoming a part of Great Moravia. According to the author, the East-Frankish response initially included an attempt of gradual expansion of the Sorbian March into the Slavic lands between the Elbe & Saale. However, after its failure in the 880s – early 890s in course of the rivalry with Great Moravia, the Carolingians had to return to the older type of friendly relations with the White Serbs.

Keywords: *Kingdom of the East Franks, Polabya, the Sorbian March, the Carolingian dynasty, the White Serbs, the Siusli, the Dalaminzi, Charlemagne, Louis the German, Miliduch, Thachulf.*